तोफेच्या तोंडीं

ऐतिहासिक गद्यपद्यात्मक नाटक

अंक १–३

— लेखक —

माधव आप्पाजी कामत

चाकणची फितुरी, धर्मांतर, थोरांचा थोर
इत्यादी नाटकांचा कर्ता

: प्रकाशक :

रा म कृ ष्ण प्र का श न मं ड ळ,

त्रिभुवन रोड—मुंबई नं. ४

: प्रकाशक :
कृष्णाजी नारायण सापळे,
रामकृष्ण प्रकाशन मंडळ,
त्रिभुवन रोड, मुंबई नं. ४

द्वितीयावृत्ति
ऑगस्ट १९५०

किंमत १। रुपया

: मुद्रक :
कृष्णाजी नारायण सापळे,
रामकृष्ण प्रिंटिंग प्रेस,
त्रिभुवन रोड, मुंबई नं. ४

दुसऱ्या आवृत्तीची प्रस्तावना

‘तोफेच्या–तोंडीं’ नाटकाची पहिल्या आवृत्तीची प्रस्तावना पुस्तकांत नसतांना, ‘दुसऱ्या आवृत्तीची प्रस्तावना’ असं लिहिलेलं वाचून वाचकांना अचंबा वाटण्याचा संभव आहे, म्हणून त्याचा खुलासा करावा लागत आहे. पहिली आवृत्ती संपून बरींच वर्षं झालीं तरी छापील एकही प्रत लेखकाजवळ अगर पुस्तक विक्रेत्यांजवळ शिल्लक नसल्यामुळें दुसरी आवृत्ती निघणं अशक्य झालं! आकस्मिक रीतीनं परेल भागांतील एका हौशी नाट्य–मंडळाजवळ एक जुनी प्रत (प्रस्तावनेच्या पानापर्यंतचीं सगळीं पानं गहाळ झालेलीं होतीं) सांपडली. त्यामुळें ही दुसरी आवृत्ती काढण्याचा योगायोग आला. माझे मित्र आणि रामकृष्ण प्रिंटिंग प्रेसचे मालक श्रीयुत सापळे, यांनीं ह्या आणि ‘थोरांचा थोर’ नाटकाच्या प्रकाशनाचें कार्य शिरावर घेतल्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहें. माझीं हीं दोन्हीं नाटकें रसिकवृंदांच्या अभिरुचीला पात्र झाल्यामुळंच, मला नवीन नाटकें लिहायला प्रोत्साहन मिळालं हें इथं नमूद केल्याशिवाय रहावत नाहीं. नवीन होतकरू लेखकांचीं सुरवातीचीं नवीन नाटकं मुंबईतील हौशी नाट्य–मंडळांकडूनच रंगभूमीवर आणलीं जात असल्यामुळें तो उदयोन्मुख लेखक धंदेवाईक नाटक मंडळीच्या दाराचे उंबरठे झिजवायला तयार नसतो, आणि त्याला वेळही सांपडत नसतो, आणि म्हणून त्याचें नांव नांवाजलेल्या लेखकांच्या यादींत सांपडणें अशक्य असतं. आजच्या कालांत तशा धंदेवाईक नाटक कंपन्यांची संख्या संपुष्टांत आलेली दिसून येईल! या विषयाव लिहावं तितकं थोडंच असल्यामुळें, हात आंखडता घेऊन प्रस्तावना पुरी करतों.

ता. २२–८–५०
जगमोहन मॅन्शन, पहिला मजला, न्यू भटवाडी, गिरगांव–मुंबई नंबर ४.

सर्वांचा कृपाभिलाषी,
मा. आ. कामत

श्री. माधव आप्पाजी कामत

यांचें

नाट्य—वाङ्मय

१	प्रतिज्ञा कंकण	[ऐतिहासिक]
२	थोरांचा थोर	[,,]
३	बंडाचें निशाण	[,,]
४	चाकणची फितुरी	[,,]
५	बहिर्जी नाईक	[,,]
६	धर्मांतर	[,,]
+ ७	शीलाचें मोल	[,,]
८	बहकलेला ब्रह्मचारी	[पौराणिक]
९	पितापुत्र-युद्ध	[,,]
+ १०	टाकलेली बायको	[,,]
११	वर-परीक्षा	[सामाजिक]
१२	तीन तासांत	[,,]
+ १३	रक्ताचें पाणी	[,,]
+ १४	अधिक धान्य पिकवा	[,,]
+ १५	शिस्तीची घंटा	[,,]
+ १६	हिरव्या नोटा	[,,]
+ १७	फाळणी	[,,]
+ १८	पागडी	[,,]
+ १९	निर्वासिता	[,,]
+ २०	नापास नवरी	[,,]
+ २१	चलो दिल्ली	[,,]

+ अप्रसिद्ध

"श्री देवकी–कृष्ण प्रसन्न"

तोफेच्या–तोंडी

नांदी

१ पद्—राग–शंकरा, ताल रूपक.

प्रणति प्रभुवर चरणिं सविनय करित युवगण द्याया
धृति बल ॥ धृ० ॥
विपुल धनवति । अवनिं रिपुकरिं ॥ कुदशा छळित राखा
निजब्रिद ॥ १ ॥
सुफळ कृषिवल सधनिं सुविरत । समता सगुण, ध्येया
अनुकुल ॥ २ ॥

अंक पहिला.

प्रवेश पहिला.

स्थळः—मानाजीरावाची गढी

बाजी—मानाजीराव, तुमची गढी म्हणजे गोसाव्यांची मठी नव्हे, कीं वाटेल त्या गोसावड्यांनीं येऊन, तुमच्या गैरहजेरींत धांगड धिंगा घालावा! अलिकडे यांचा फारच सुळसुळाट झाला आहे. बेटे राजकारणाच्या लांब लांब गप्पा मारतात आणि पादशहा विरुद्ध बंडाळी करण्याला प्रोत्साहन देतात! असल्या गोसावड्यांना आपल्या गढींत आपल्या मुलींनीं आश्रय देणं, म्हणजे उघड उघड त्यांना मदत केल्यासारखी होईल; आधींच पादशहाचं मन आपल्याविषयीं कलुषित झालेलं

आणि ही बातमी जर पादशहाच्या कानावर गेली तर, आगींत तेल ओतल्या-सारखं होईल.

मानाजीराव:—बाजी, आपण मला योग्य वेळीं सावध केलंत, नाहीं तर आपण माझ्याविषयीं पादशहाचा रोष नाहींसा करण्याकरितां प्रयत्न करीत आहांत त्यांत हें नसतं विघ्न उत्पन्न व्हायचं! मला आतां खबरदारी घेतलीच पाहिजे. नीरे.—

नीरा:—(प्रवेश करून) काय बाबा ?

मानाजी:—अशी पुढं ये आणि मी विचारलेल्या प्रश्नाचं सरळ उत्तर दे! बोल, काल आपल्या गढींत कोण आले होते ?

नीरा:—दोन गोसावी आले होते!

मानाजी:—कशाला आले होते ते ?

नीरा:—तिन्हीसांज झाल्यामुळं निवाऱ्यासाठीं आपल्या गढींत आले होते.

मानाजी:—धर्मशाळा नाहींत वाटतं निवाऱ्याला? आमची गढी म्हणजे गोसाव्यांची मठी कीं काय आणि तुम्हीं त्यांना आश्रय दिलांत ?

नीरा:—होय त्यांत काय झालं बाबा ?

मानाजी:—त्यांत काय झालं ? लाज नाहीं वाटत वर तोंड करून बोलायला ?

मीरा:—(पुढें होऊन) बाबा, ते गोसावी कोण होते, हें जर आपल्याला समजलं, तर आपण आमच्यावर रागवणार नाहीं खास!

मानाजी:—म्हणजे ?

मीरा:—बाबा, आपण शहाजीराजांना ओळखतां ना ?

मानाजी:—ओळखतों! पण त्यांचा या गोसावड्यांशीं काय संबंध ?

मीरा:—नुसता सबंध नसून अगदीं जवळचा संबंध आहे. त्यांचं आपण आनंदानं स्वागत केलें, हें जर त्यांना समजलं तर—

मानाजी:—नीरे, अशा संदिग्ध बोलण्यानं उगाच माझा संताप वाढवूं नकोस!

मीरा:—बाबा, संताप कां म्हणून, उलट संतोष वाटेल, आणि आमच्या कामगिरी बद्दल आमचं कौतुकच कराल! आतां उघड उघड सांगते, शहाजी राजांचे पुत्र शिवाजी राजे यांचे ते अनुयायी होते!

नीरा:—आणि उद्यां कदाचित शिवाजी राजेच आपल्याला भेटायला येतील, असं त्यानीं जातांना निरोप दिला आहे.

बाजी:—मानाजीराव, शिवाजी जर आपल्याला भेटायला येणार असेल, तर त्याची भेट घेऊं नका! एकवेळ हे गोसावडे पत्करले, पण त्याच्याशीं कोणत्याही प्रकारचा संबंध ठेवूं नका.

मीरा:—बाजीसाहेब, इतके कां शिवाजीराजे वाईट आहेत?

बाजी:—होय! कोण म्हणतो त्याला राजे म्हणून! बापाच्या नांवावर इतके दिवस राजेपण मिरवीत होता. भर दरबारांत बादशहाला कुर्निसात न करतां उद्धटपणानं वागला तेव्हां शहाजीच्या रदबदलीमुळं, त्याच्याकडे पादशहानं कानाडोळा केला, त्यामुळं त्याचा उद्धटपणा बेसुमार वाढला. भर दिवसा त्यानं दोन कसायांना ठार मारलं. साहजीकच शहाजीकडे ही फिर्याद रुजू झाली, न्यायाच्या कार्यांत अपत्य-प्रेमाचा जय झाला, उलट फिर्याद करणाऱ्या लोकांनाच शिक्षेची भीति घातली. अशी अनेक अत्याचारी कृत्यं त्याच्याकडून होत गेल्यामुळं, त्याला आपल्यापासून दूर केला नाहीं, तर कदाचित आपल्यावर शहाची गैरमर्जी होईल, या भीतीनें शहाजीनें त्याला घरांतून हाकलून लावलं! आतां त्यानं इकडे येऊन पादशाही विरुद्ध पुंडाई सुरू केली आहे.

मीरा:—पण त्यांनीं खून का केले?

बाजी:—कांहीं कसायांनीं भररस्त्यांत गोवध केला म्हणून!

मीरा:—मग त्यांनीं त्यांना योग्य प्रायश्चित दिलं, असं तुम्हांला वाटत नाहीं कां? गोमातेचा वध उघड्या डोळ्यांनीं पाहणाऱ्याला मी तर हिंदूच म्हणणार नाहीं!

२ पद—राग–सारंग ताल–त्रिवट.

कोण गणिल जगिं कृतार्थ पुरुषा? ॥ माय यवनकरिं; उदास हतबल ॥ धृ० ॥ नवनित मधुमय सुखवित जगता ॥ सेवा-निरत कृतार्थ कृषिवल ॥ १ ॥

बाजी साहेब, त्याच्याजागीं तुम्हीं असतां तर काय केलं असतं?

बाजी:—त्याच्यासारखा उतावळेपणानं मी खून करायला तयार झालों नसतों!

नीरा:—मग आपण काय केलं असतं?

बाजी:—नीरे, सत्तेपुढं शहाणपण चालत नाहीं.

मीराः—म्हणून तुम्हीं हात चोळीत स्वस्थ बसलां असतां ? बाजीसाहेब, मी म्हणतें, शिवाजीराजांनीं केलं तेंच योग्य केलं; प्रत्येक हिंदूला शिवाजीराजांच्या कृत्याबद्दल अभिमान वाटला पाहिजे. आपण हिंदू आहांत, आपलं दरबारांत वजन आहे, पादशहाकडून या कृत्यांचा प्रतिबंध करवयाला पाहिजे होता. उलट तुम्हीं शिवाजीराजांना दोषी ठरवितां ?

बाजीः—मीरा, हें राजकारण आहे. काळवेळ पाहून वागलं पाहिजे. पादशहाशीं बोलतांना देखील, त्याच्या मनाचा कल पाहून बोललं पाहिजे. शिवाजीचं हे खुनी कृत्य केव्हांही कुणाला अविचाराचं वाटेल. केवळ गोवधासाठीं दोन माणसांचे खून करणं न्यायाचं ठरेल कां ?

मानाजीः—बाजीसाहेब, खुनाची कृती अविचाराची असली, तरी हिंदूंना आपल्या प्राणापेक्षां प्रिय असलेल्या गोमातेचा वध करणं सुविचाराचं ठरत नाहीं. याचा प्रतिकार प्रत्येक हिंदूनं केलाच पाहिजे. पादशहाजवळ याचा न्याय मागितला पाहिजे.

नीराः—बाबा, ही गोष्ट पादशहाला माहीत नाहीं असं कां तुम्हांला वाटतं ? दरबारांतील अमीर उमराव आणि हिंदूं म्हणविणारे सरदार, जाणून बुजून या कृत्यांकडे कानाडोळा करूं लागले, तर पादशहाला तरी आपल्या जातिबांधवांत असंतोष उत्पन्न करण्याचं काय कारण आहे ?

३ **पद्**—राग—कॉफी—ताल—एकताल.

नृपति सुखविलासीं ॥ मग्न सदां अंध होत, नुमजे जन-क्लेशा ॥ धृ० ॥ वत्सलता भूत-दया ॥ धर्म भाव नीति नया ॥ भूषविती भूषणोंचि ॥ नृपती कुल-वंशा ॥ १ ॥

मीराः—खुद्द विजापुरांत एवढी बेबंदशाही चालली असतां, त्याचा प्रतिकार पादशहा करीत नाहीं, तर पादशाही मुलुखांत अमीर उमरावानीं केलेल्या अत्याचाराची विचारपुस कोण करतो ? ज्या पादशाहींत हिंदू स्त्रियांच्या अब्रूवर घाला घालण्याची भीति, ज्या पादशाहींत गोवधाला प्रतिबंध नाहीं, त्या पादशाहीसत्तेला प्रतिकार करण्याचं धाडस, ज्या जातिवंत मराठ्यानं दाखविलं, त्या धाडसी वीराचं स्वागत कोणता हिंदू करणार नाहीं ? बाजीसाहेब, बाबांनीं त्यांची भेट देखील घेऊं नये, असा त्यांनीं बाबांचा काय अपराध केला आहे !

बाजीः—मीरा, पादशहाच्या गुन्हेगाराला, आपल्या गढींत येऊं देणं म्हणजे त्याच्या कृत्याचा पुरस्कार करण्यासारखंच होय. पादशहाचा अपराधी म्हणजे सर्व प्रजेचा अपराधी ! तशांत मानाजीरावांनीं त्याची भेट घेणं म्हणजे, पादशाहीरोषाला बोलावणं पाठविल्यासारखंच होईल. अद्यापपर्यंत शिवाजीच्या पुंडाईकडे, पादशहानं शहाजीकडे पाहून दुर्लक्ष केलं आहे. पादशहाच्या मनांत आलं-तर शिवाजीला कैद करायला कितीसा वेळ लागणार ? कालचं पोर तें ! त्याच्या हातून काय होणार आहे पादशाही सैन्यापुढं !

मीराः—बाजीसाहेब, त्यांच्या हातून काय होणार आहे, हें विचारण्यापेक्षां, तुमच्या हातून काय होणार आहे, याचा आधीं विचार करा.

मानाजीः—मीरा; बस्स झालं हें तुझं शिवपुंडाईचं पुराण ! बाजीसाहेब सांगतात तें आपल्या कल्याणाकरितांच ! मग त्याबद्दल त्यांचे आभार मानायचे सोडून त्यांनाच दूषण देतेस ? लहान तोंडी मोठा घास शोभत नाहीं. शिवाजी चांगला असो अगर वाईट असो. मी जोपर्यंत पादशहाचं अन्न खातों आहे, तोंपर्यंत तरी त्याची भेट घेणं, म्हणजे पादशहाशीं द्रोह करण्यासारखंच होय. तेव्हां मी तुम्हाला बजावून ठेवतों कीं, यापुढं शिवाजीच्या अनुयायांना अगर त्याला आपल्या गढींत येऊं देतां कामा नये, हें लक्षांत ठेवा.

प्रवेश २ रा.

स्थळ—रस्ता.

मुधोजीः—हिरोजी, आपण जर यापुढं असे हात हालवीत स्वस्थ बसलों, तर आपल्या बायकापोरांचे जीव धोक्यांत आहेत म्हणून समज. कालचा अमीर पाहिलास ना किती मगरूर होता तो ! सत्तेच्या जोरावर पिराजीच्या बायकोला पळवून नेत असतांना, ती त्याच्या हातून सुटण्याचे प्रयत्न करीत होती, पण कुणी तरी तिची सोडवणूक केली कां ? उलट सगळे पुरुष "आ" करून तिच्याकडे पहात होते, पण प्रतिकार करण्याची कुणाची छाती झाली नाहीं.

हिरोजीः—मुधोजी, तुझं म्हणणं कांहीं खोटं नाहीं. पण त्याचा आपण प्रतिकार करायचा म्हटला, तर लोकांत एकी पाहिजे. नाहीं तर विनाकारण पुढाऱ्यांचे जीव मात्र धोक्यांत यायचे.

मुधोजीः—पण प्रयत्नावांचून एकी कशी होणार! आतां प्रत्येक हिंदूनें स्वताचं व बायकापोराचं रक्षण करण्याची तयारी केली पाहिजे. खेड्यापाड्यांत जाऊन संघशक्ती निर्माण केली पाहिजे. आपल्या नशिबाला बोल लावून स्वस्थ बसल्यानं दिवसा ढवळ्या घडून येणारे अत्याचार कांहीं बंद पडणार नाहींत. मी तर निश्चय केला आहे कीं, प्राण जावो किंवा राहो, पण अशा अत्याचारांचा प्रतिकार केल्याशिवाय राहणार नाहीं.

हिरोजीः—मला वाटतं, असं उघड उघड दरबारच्या अमीर उमरावाशीं दोन हात करण्यापेक्षां, विजापुरला जाऊन शहाजीराजांना ही परिस्थिति कळवावी, म्हणजे ते असले अत्याचार बंद पाडल्याशिवाय राहणार नाहींत. ते हिंदू आहेत—

मुधोजीः—म्हणूनच त्यांच्या हातून काम होत नाहीं. नाहीं तर त्यांना हिंदुत्वाचा अभिमान असता, तर हिंदु स्त्रियांची 'विटंबना आणि गोमातेचा वध त्यांनीं उघड्या डोळ्यांनीं पाहिला नसता. हिरोजी, "राजे" हा किताब त्यांना बादशहाकडून मिळाल्यापासून ते नांवाचे हिंदू राहिले आहेत.

हिरोजीः—मुधोजी; हळू बोल! हें तुम्हीं कुणाविषयीं काय बोलतां, याचा विचार केला आहांत काय? तुम्हीं उघध उघड शहाजीराजांवर आरोप करतां! शहाजी राजे म्हणजे विजापुरच्या पादशाहीचे आधारस्तंभ! त्यांच्या शौर्यावरच आतांपर्यंत विजापुरची पादशाही तग धरून राहिली आहे.

मुधोजीः—आणि त्यामुळंच त्यांचा मानमरातब दरबारांत वाढला, पण हिंदू प्रजेचा मात्र छळ चालला आहे, याच्याकडे लक्ष देण्याला त्यांना वेळ नाहीं अगर त्यांच्या वतीनं पादशहाजवळ रदबदली केली, तर कांहीं उपयोग होणार नाहीं. या जाणिवेनं डोळे मिटून स्वस्थ बसले असतां, आम्हीं त्यांच्यावर आरोप केला तर गुन्हां होतो कां? (दोन मावळे प्रवेश करतात)

पहिला मावळाः—मुधोजीराव, आम्हां हिंदूंचा कोणी वाली राहिला नाहीं! बळी तो कान पिळी! तेव्हां आम्हां गरिबांचं गाऱ्हाणं कोण ऐकतो? आम्हीं गुरांना घेऊन घरीं येत होतों; वाटेंत आमच्या धाकट्या पोरीला कोणी पळवून नेत असलेलं पाहून, आम्हीं त्यांचा पाठलाग करायला लागलों; पण काय सांगूं! त्यापैकीं एका स्वारानें गोळी झाडली, त्याला माझा धाकटा भाऊ बळी पडला आणि आम्हीं त्याचं शव घेऊन घरीं येतों—तर आमचं घरदार अग्नि नारायणाच्या भक्ष्यस्थानीं पडलेलं होतं!

हिरोजीः—पण घराला आग कुणी लावली ?

२ रा मावळा—हिरोजीराव, काय सांगूं तुम्हांला ? त्या वेळेची आठवण झाली कीं कांटा उभा राहतो अंगावर ! सहा सशस्त्र घोडे स्वार, जेव्हां यांच्या घराकडे आले, त्यावेळीं यांची धाकटी मुलगी एकटीच घरांत होती. सशस्त्र घोडे-स्वारांना पाहून भीतीनें तिनं आंतून दाराला कडी घातली, त्यांनीं दारावर धक्के मारले, पण दार उघडीत नाहींशी पाहून, त्या हरामखोरांनीं घराला आग लावली. जिवाच्या भीतीनें तिनं दार उघडलं आणि पळायला लागली; तेव्हां त्यांतील एका स्वारानं तिचा पाठलाग केला आणि तिला आपल्या घोड्यावर घालून पळून गेला ! हिरोजीराव, त्या वेळीं जर मी तिथं असतों, तर दोघांना तरी लंबे केल्याशिवाय राहिलों नसतों !

मुधोजीः—ऐका, हिरोजीराव, या मावळ्याची हृदयद्रावक कर्म कहाणी ऐका ! बोला, याचा जाब यांनीं आतां कुणाला विचारावा आणि न्याय तरी कुणाकडून मिळवावा ! आपले हिंदु म्हणविणारे माने-मोहिते-मोरे वगैरे मराठे सरदार विजापुरच्या दरबारीं खुशाल चेंडूप्रमाणं वैभवांत लोळत आहेत. त्यांच्या कानांवर या गोष्टी गेल्या नाहींत असं तुम्हांला वाटतं कां ? ज्यांना स्वताच्या हिंदुत्त्वाची जाणीव नाहीं, त्यांच्याशीं गाऱ्हाणीं घालून काय फायदा होणार आहे ? आपणच आपल्या पायांवर उभं राहिल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं.

हिरोजीः—मुधोजी, असल्या अत्याचारांचा अतिरेक झाला कीं, परमेश्वर कुणाच्या तरी मुखीं उभा राहून, दुष्टांचा संहार करण्याची प्रेरणा करतो आणि मग तोच राष्ट्राचा-नेता म्हणून गणला जातो. कुणी सांगावं कीं, हिंदुपद पादशाही स्थापन होण्यासाठींच—हे असले हृदय थरारून सोडणारे अत्याचार घडून येत असतील ! [नेताजी व शिवाजी सरदारांच्या वेशांत येतात.]

नेताजीः—होय ! हिंदुपदपादशाही स्थापन व्हावी, हिंदूची गुलामागिरींतून सुटका व्हावी, अशी प्रत्येक हिंदूची इच्छा असली कीं राष्ट्राचा—नेता त्यांतूनच निर्माण होतो.

४ पद—राग—यमन—ताल—एकताल.

सुख-साधनिं यवन दास्य ॥ वरितां स्वकरें स्वनाश ॥
नच स्वतंत्रता प्रियता ॥ स्वार्थांधशा जनास ॥ धृ० ॥

नृप लोळत वैभवांत ॥ जनता परि एक भुक्त ॥
परस्वाधिन जीवन तें ॥ श्वाना परी लांछित ॥ २ ॥

मुधोजीः—कोण तुम्ही ?

नेताजीः—तुमच्यासारखाच मी एक हिंदु आहे. आपल्या हिंदूंची होत असलेली अनावस्था पाहून, तळमळणारा एक अभागी आत्मा आहे; आणि असल्या अनेक आत्मांचं एकीकरण झालं कीं, हिंदू सारे एक अशी ऐक्याची भावना उत्पन्न होते.

शिवाजीः—मग कोणत्याही सत्ताधारी सत्तेला आपल्या पायाखालीं नमवितां येतं !

हिरोजीः—नुसत्या शब्दांनीं जर सत्ताधारी सत्तेला नमवितां आलं असतं, तर आम्हीं स्वस्थ कां बसले असतों ! आमचेच हिंदू आमचे शत्रू ! मग त्याचा फायदा पादशहानं कां घेऊं नये ? लहानशा पदवीनं हिंदूंना आपला मिंधा करून घेतां येतं ! मग कुणाच्या जोरावर सत्ताधारी सत्तेशीं झुंझायला तयार व्हावं ?

शिवाजीः—असे निराश होऊं नका ! सगळेच हिंदू कांहीं स्वाभिमानाला पारखे झाले नाहींत. आम्हीं जर तुम्हांला जोर दिला, तर तुमची तयारी आहे कां स्वातंत्र्य युद्धाला ?

मुधोजीः—तुम्हीं कोण हें अगोदर कळल्याखेरीज, तुमच्या शब्दावर आम्हीं कसा विश्वास ठेवावा ? आमच्या मनाचा ठाव घेण्याकरितां कदाचित तुम्हीं—

शिवाजीः—दरबारचे हेर नसतील कशावरून असंच म्हणणार होतांना ? तुमचा संशय कांहीं अनाठायीं नाहीं. मघाशीं हिरोजीनें म्हटल्याप्रमाणं लहानशा पदवीनं देखील हिंदु परक्यांचा बंदा गुलाम होतों. अशाच " राजे " या पदवीनं बंदा गुलाम झालेल्या एका हिंदूचा मी मुलगा आहे. पण ती गुलामगिरी मला असह्य झाल्यामुळं, वडिलांच्या आश्रयावर लाथ मारून, हिंदूंचं दैन्य नाहींसं करण्याचं प्रतिज्ञाकंकण मी हातीं बांधलं आहे.

हिरोजीः—म्हणजे आपण शिवाजी राजे कां ?

शिवाजीः—(वेश टाकून) होय ! पण कृपा करून " राजे " या शब्दानं मला संबोधूं नका ! "राजे" या शब्दाच्या मोहानंच बाबा विजापूर पादशहाचे मिंधे झाले.

मुधोजी:—शिवाजी, मघाशीं शहाजीराजांविषयीं माझ्या तोंडून निघालेल्या शब्दांबद्दल आपल्याला राग तर आला नाहीं ना ?

शिवाजी:—मुधोजी, राग तर आला नाहींच उलट आपल्या स्पष्टोक्तीबद्दल अभिमानच वाटला.

नेताजी:—मुधोजी, तुमच्यासारखे सडेतोड वृत्तीचे स्वाभिमानी तरुणच पादशहाला शह द्यायला शिवबाला उपयोगी पडतील.

हिरोजी:—पण पादशहाला शह देण्याला मनुष्यबळाबरोबर द्रव्यबळाची आवश्यकता आहे.

नेताजी:—त्यासाठींच आपणाला, देशमुख, देशपांडे आणि कुलकर्णी यांची भेट घेऊन, त्यांना आपल्या कार्याला अनुकूल करून घेतले पाहिजेत. कर वसुलीची रक्कम पादशहाकडे पोंचविण्याऐवजीं, भाले, बर्चीं, बंदुका वगैरे विकत घेण्यासाठीं त्याचा विनियोग केला पाहिजे.

शिवाजी:—आज जरी आपल्याला उघड उघड पादशाही सत्तेशीं टक्कर देतां आली नाहीं, तरी देशपांडे, पाटील आणि कुळकर्णी यांची आपल्याला मदत असल्यावर त्यांच्या ताब्यांत असलेले गांव आपल्या मालकीचे होतील. मग आपल्याला गनिमीकाव्यानेंच गनिमाशीं टक्कर द्यावी लागणार !

मुधोजी:—शिवबा, आपण पादशाही विरुद्ध बंडाचं बीजारोपण करतों म्हणून पादशहानं जर शहाजीराजांना या मोहिमेवर पाठविलं आणि कदाचित् त्यांच्याशीं सामना द्यायचा आपल्यावर प्रसंग आला तर—

शिवाजी:—हा शिवाजी आपल्या कार्यापासून रतिभरही पाऊल मागं टाकणार नाहीं !

५ पद—राग-तिलंग ताल. दादरा

दास्यमोचना विना अन्य भावना । स्पर्शे क्षण न करित या मना ॥ धृ० ॥ हिंदु धर्म संवर्धुनि गोमाता पालना ॥ भाव-बंध तोडुनि शिव करिल देह-दाना ॥ १ ॥

मुधोजी:—शिवबा, आम्हीं देखील आपणाला मदत करायला तयार आहोंत.

हिरोजीः—आजपासून आपण आमचे पुढारी आहांत आणि आपण सांगाल तें करायला आम्हीं देखील जिवाची तमा धरणार नाहीं.

मावळाः—महाराज, आम्हीं मावळे देखील या यवनांच्या छळाला कंटाळलों आहोंत. आपण जर त्यांचें पारिपत्य करायला आलां आहांत, ही बातमी जर सगळ्या मावळ्यांना समजली तर मावळकोंड्यांतील सगळे मावळे, आपल्या पायांची सेवा करायला तयार होतील.

शिवाजीः—मावळ्या मराठ्यांच्या मदतीनेंच मी हातीं घेतलेलें कार्य पूर्ण होणार, या विश्वासानेंच मी या मावळकोंड्याला आलों आहें.

नेताजीः—आपल्याला विजापुरच्या पादशहाशीं टक्कर द्यायची आहे, तेव्हां आपण कोणतीही गोष्ट पूर्ण विचारानेंच केली पाहिजे. तुम्हीं उद्यां रात्रीं इतर मावळे मराठ्यांना जमवून आम्हांला इथं भेटा, म्हणजे आपल्याला पुढच्या कार्याची रूपरेषा व्यवस्थित रीतीनं आंखतां येईल !

प्रवेश ३ रा.

स्थळः—देवडी.

सर्जेरावः—काय करावं आतां ? तलवारीकडे पाहिलं कीं, डोळे पांढरे होतात, म्हणून तिला सदोदित म्यानांतच ठेवतों. पण या बाजीसाहेबांच्या तैनातींत राहिल्यापासून, दिवसांतून एकदां तरी दोन हात करण्याचा प्रसंग आल्याशिवाय राहात नाहीं ! काय तो कालचा भयंकर प्रसंग ! आठवण झाली कीं, अजूनहि अंगावर कांटे उभे राहतात ! एका हिंदु कुमारिकेला पळवून आणण्यासाठीं घराला आग लावली काय–दोन माणसाचे बळी घेतले काय–आणि तिला आतां आंतल्या खोलींत कोंडून ठेवलं आहे ! माझ्याशिवाय कुणालाही आंत जाऊं देऊं नकोस, असं बाजीसाहेबांनीं मला बजावून सांगितलं आहे. काय करूं ? पहारा करण्याचं काम माझ्यावर सोंपविल्यामुळं, गिरिजेला भेटायला मिळत नाहीं ! (गिरिजा येते.) कोण गिरिजा ! तुला शंभर वर्षं आयुष्य !

गिरिजाः—कशाला एवढं आयुष्य ! सर्ज्या, तुलाच तें लक्ष लाभ होवो !

सर्जेरावः—कां इतक्यांतच कंटाळलीस आयुष्याला ? दीर्घायुषी होण्याकरितां तपं करतात तपं

गिरिजाः—मग काय तुझ्या आशिर्वादानं माझं आयुष्य वाढणार ? जसा कांहीं तूं महंतच कीं नाहींस ?

सर्जेरावः—महंतच कशाला. पाहिजे ? या सर्जेरावांची वाणी ब्रह्मदेवाला देखील खोटी करतां येणार नाहीं ?

गिरजाः—जशी काय तुझ्या वाणींत कालीदेवीच बसली असेल ?

सर्जेरावः—काली देवी कशाला ? तिच्या पुढं थोडंच मी माझं डोकं उड-वायला उभा होतों ! तो काळ गेला आणि आतां नवा काळ आला ! वाणीचा खरेपणा अलीकडे दांतावर अवलंबून असतो ! बत्तीशी उडालेल्या म्हाताऱ्याच्या वाणींत खरेपणा नसतो—पण बत्तीस दांताची वाणीं कधीं खोटी ठरत नाहीं ! पहा हवेतर माझे बत्तीस दांत आहेत कीं नाहींत ते ?

गिरिजाः—कशाला उगीच बत्तीशी उघडतोस ? तूं वाणीचा खरा आहेस कीं नाहीं याची परीक्षा पाहण्यासाठीं मी इथं आलें आहे.

सर्जेरावः—कर माझी परीक्षा ?

गिरिजाः—थोडक्यांत ! तुझे बाजीसाहेब या वेळीं कुठं आहेत ?

सर्जेरावः—ते मानाजीरावांच्या गढींत असतील !

गिरिजाः—पण तूं इथं काय करीत आहेस ? घरीं का आला नाहींस मला भेटायला ?

सर्जेरावः—आलों असतों ! पण—

गिरिजाः—पण काय—असा घुटमळतोस कां ?

सर्जेरावः—पहारा करण्याचें काम त्यांनीं माझ्यावर सोंपवलं आहे ?

गिरिजाः—इथं तर कुणी दिसत नाहींत ! मग कुणावर पहारा करतो आहेस ?

सर्जेरावः—कुणाजवळ बोलणार नाहींस ना ?

गिरिजाः—मी कशाला बोलूं ! पण असं गुपीत काय आहे !

सर्जेरावः—तेंच मी तुला आतां सांगणार आहें ! पण कुठं याची वाच्यता करायची नाहीं ! याला तुझी आहे कबुली ?

गिरिजाः—कबूल ! कबूल ? कबूल ! कितींदा माझ्याकडून कबुली घेणार आहेस !

सर्जेरावः—आंतल्या खोलींत एक बाई आहे.

गिरिजा:—काय बाई आहे खोलींत ? आणि तिला कोंडून ठेवलं आहे ?

सर्जेराव:—होय ! ती पळून जाईल म्हणून मला पहारा करावा लागत आहे.

गिरिजा:—म्हणजे ! तिला पळवून आणली वाटतं ? आणि अशा पोरीवर पाळत ठेवण्याचं काम तूं करतोस ? लाज नाहीं वाटत सांगायला ?

अर्जेराव:—सांगूं नको तर काय करूं !

गिरिजा:—सर्जा, पोरीला पळवून आणण्यांत तुम्हांला भूषण वाटलं कां ? हिंदुच हिंदूंच्या पोरीना पळवूं लागले, मग यवनांनीं हिंदूंच्या पोरी पळवून नेल्या तर त्यांत आश्चर्य कसलं ?

सर्जेराव:—गिरिजे, मला हें कृत्य आवडलं असा मात्र गैरसमज करून घेऊं नकोस ! नोकरीपेशाच असा आहे कीं, धन्याचा हुकूम पाळणं नोकरांचं कर्तव्यच ठरतं !

गिरिजा:—पण नोकरांनीं नीति अनीतीचा विचार करायला नको का ? धन्याचा हुकूम म्हणून कोणतेंही अनीतीचं कर्म करणं योग्य आहे का ?

६ पद--राग—कानडी--ताल--त्रिताल

कृति ही तुझी वरि दुर्गतीला ॥ गमे लाजवी जगिं सज्जनाला ॥ धृ० ॥
अभिलाष स्त्रीचा नेई विनाशा ॥ दुःशासना वा रावणा ॥
कुपथा गताने पतिता पदाला ॥ १ ॥

सर्जेराव:—नाहीं ! पहारा करीत नाहीं असं बाजीना सांगितलं असतं तर मला देखील अंधार कोठडी दाखवायला कमी केलं नसतं.

गिरिजा:—समज, मलाच तुझ्या बाजीसाहेबांनीं पळवून आणली असती— आणि माझ्यावर पहारा ठेवण्यासाठीं तुला सांगितलं असतं तर तूं काय केलं असतंच ?

सर्जेराव:—काय केलं असतं-हे सांगण्यापेक्षां मी कृतीनेंच करून दाखविलं असतं.

गिरिजा:—काय केलं असतंस ? सांगशील कीं नाहीं !

सर्जेराव:—मी तुला सोडविली असती !

गिरिजा:—कशी सोडविली असती ?

सर्जेराव:—बाजींना सांगून !

गिरिजा:—आणि ते कबूल झाले नसते तर—

सर्जेराव:—नोकरीवर लाथ मारून—तुझी मोकळीक केली असती ?

गिरिजा:—एवढं साहस तूं कशासाठीं केलं असतंस—तर मी तुझी बालमैत्रीण म्हणून होय ना ? मग तेंच साहस आतां कां करीत नाहीं ?

सर्जेराव:—तुझ्यासाठीं केलं असतं, पण बाजी आले तर—

गिरिजा:—एवढी लहानशी गोष्ट—माझ्यासाठीं करायला—तूं तर—पण करतोस ! मग तूं पुरुष कसला ? माझ्या बांगड्या भर हातांत आणि दे तलवार माझ्याजवळ, आणि पहा मी तिचा उपयोग करतें ती !

सर्जेराव:—गिरिजे, तलवारीकडे पाहिलं कीं माझ्या अंगांत कापरं भरतं म्हणून तिला मी म्यानांत ठेवतों !

गिरिजा:—कापरं भरतं ? शेंदाड शिपाई कुठला !

सर्जेराव:—अशी रागवूं नकोस ? काय करूं तें सांग !

गिरिजा:—चल दार उघड आधीं ! बिचारी घाबरून गेली असेल ! (दार उघडून तारेला घेऊन येतो.) बाई, तुमचं नांव काय ?

तारा:—माझं नांव तारा—माझ्या वडिलांचं नांव धनाजी पाटील !

गिरिजा:—तुमचं घर कुठं ?

तारा:—मावळकोंड्यांत ! बाई, तुमचं देव कल्याण करो ! या कोंडवाड्यांतून माझी सुटका केलीत, माझ्या अब्रूचं रक्षण केलंत, याबद्दल मी तुमची आभारी आहें.

गिरिजा:—आभार कसले मानायचे त्यांत ? माझं कर्तव्य मी केलं ! याचं सगळं श्रेय सर्जेरावांना !

तारा:—बाईसाहेब, तुम्हीं जर माझी सुटका केली नसती, तर अब्रूसाठीं मला गळफांस घ्यावा लागला असता ! स्त्रियांची अब्रू म्हणजे कांचेसारखी ! कांच फुटल्यावर जशी सांधतां येत नाहीं, तशी अब्रूला मुकल्यावर जनांत तोंड दाखवायला जागा नाहीं !

गिरिजा:—तारा, आधीं तुला इथून बाहेर काढली पाहिजे—नाहीं तर तो मांग आला म्हणजे फजितीला पारावार नाहीं ! सर्जा, हिची सोडवणूक केल्याबद्दल मला जितका आनंद वाटतो, त्याहून त्या हरामखोराकडून तुला शिक्षा होणार म्हणून जास्त दुःख वाटतं !

सर्जेराव:—गिरजा, तुझ्यासाठीं मी जिवाची देखील पर्वा करणार नाहीं! पण माझ्या मरणानं बाजीसाहेबांच्या असल्या दुष्कृत्यांना थोडाच आळा बसणार आहे! आज तारेवर जो प्रसंग आला—तो दुसऱ्या मुलीवर येणार! माझ्या जागीं दुसऱ्या नोकराची नेमणूक होणार?

गिरिजा:—मग काय करण्याचा तुझा विचार आहे?

सर्जेराव:—मला एक युक्ती सुचली आहे—(कानांत सांगतो) असं कर म्हणजे माझ्याविषयीं त्या हरामखोराला संशय येणार नाहीं! (सर्जेरावाला आंतल्या खोलींत कोंडून ठेवतात.)

गिरिजा:—चल तारे, आतां इथं क्षणभरसुद्धां उभी राहूं नकोस!

तारा:—पण सर्जेरावांचं काय होईल!

गिरिजा:—त्याची नको तुला काळजी! तुला लवकर घरीं पोंचविण्याची व्यवस्था करतें! (जातात.)

प्रवेश ४ था.

स्थळ—मानाजीरावाची गढी.

पहिला शिपाई:—थांबा, आपणाला गढींत येऊं देऊं नका अशी ताईसरकारांनीं आम्हांला सक्त ताकीद दिली आहे! आम्हीं हुकुमाचे नोकर! त्यांच्या हुकुमाप्रमाणें वागणं आमचं कर्तव्य आहे.

दुसरा शिपाई:—आपल्याविषयीं आम्हीं अनादर दाखवितों असा मात्र समज करून घेऊं नका! नोकरीपेशाच आहे कीं, कधीं कधीं स्वतःच्या मनाविरुद्ध धन्याच्या हुकुमाबरहुकूम वागावं लागतं!

शिवाजी:—तुम्हीं आपलं कर्तव्य करीत आहांत! धन्याचा हुकूम बरोबर पाळणं हेंच सेवा धर्माला योग्य आहे! त्यामुळं तुमच्याबद्दल आम्हांला राग येण्याऐवजीं आदरच वाटत आहे!

नेताजी:—पण हा बंदीचा हुकूम तुम्हांला धाकट्या का मोठ्या ताईसरकारनीं फर्माविला?

नीरा:—(प्रवेश करून) मी त्यांना हुकूम दिला आहे! त्यांना काय विचारतां?

नेताजीः—आपण इथं नसल्यामुळं त्यांना विचारणं भाग पडलं. त्यामुळं आपला अपमान झाला असेल तर आम्हांला क्षमा करा !

नीराः—क्षमा मागायला पदरचं थोडंच जातं ? बंदीचा हुकूम ऐकून आपण निमुटपणें जाल असं मला वाटलं होतं ! पण नाहीं ! तुम्हीं खोल पाण्यांत शिरूं लागलां ! त्या दिवशींच तुम्हांला गढींत राहण्याची मनाई केली असती, तर आज तुम्हीं इथं आलां नसतां !

शिवाजीः—नीराबाई, इतकं आमच्यावर संतापायला आमच्या हातून झालं तरी काय ? शांत व्हा !

नीराः—तुम्हांला गढींत राहूं दिल्यामुळं बाबा आमच्यावर संतापले, बाजीसाहेबांना आमचं करणं नापसंत पडलं, याहून संतापायला दुसरं कारण कोणतं लागतं ?

नेताजीः—त्यासाठींच तर आम्हीं आज आलों आहोंत !

नीराः—म्हणजे तुम्हाला स्वप्न पडलं होतं वाटतं ?

नेताजीः—नाहीं, स्वप्नसृष्टींत घडलेल्या गोष्टी सत्यसृष्टींत खऱ्या ठरत नसतात ! पण मानाजीरावांना भेटून आमच्या कार्याला त्यांची सहानुभूति मिळवावी, म्हणून आज आम्हीं आलों आहोंत ! तुम्हीं मात्र आमच्या बोलण्याचा विपर्यास केलांत !

नीराः—मी तुम्हांला सांगतें, कीं बाबांची तर भेट होणं शक्य नाहीं आणि तुम्हीं देखील आतां इथं क्षणभर उभे राहूं नका ! बाबा आले आणि तुम्हांला इथं पाहिलं, तर--

शिवाजीः—तर काय आमच्यावर रागावतील एवढंच ना ? पण आम्हीं त्यांचा राग एका क्षणांत घालवूं ! मग तर तुम्हांला भिण्याचं कारण नाहीं ना ?

नीराः--तुम्हीं तर कोडगेच दिसतां ! इतकं तुम्हांला विनवून सांगितलं तरी तुम्हांला कसली लाज--

मीराः—(प्रवेश करून) नीरा, इतका तोंडाळपणा बायकांच्या जातीला शोभत नाहीं ! नीरेच्या तोंडून कांहीं उणा अधीक शब्द निघाला तर तिला क्षमा करा, पण मी आपणाला कोणत्या नांवानं संबोधूं ?

नेताजीः—माझं नांव नेताजी पालकर !

मीराः—नेताजीराव, तुम्हांला गढींत येऊं देऊं नका म्हणून बाबांनींच आम्हांला सक्त ताकीद दिली, त्याची अम्मलबजावणी आम्हांला करावी लागली !

शिवाजीः—तुम्हीं आपलं कर्तव्य बजावलं ! पित्राज्ञा पालन करणं मुलाचं कर्तव्य कर्म आहे !

मीराः—मग तुमच्या शिवाजीराजानीं पित्राज्ञा कां मोडली ? पादशहाकडे रवाना होत असलेल्या खजिन्यावर हल्ला करून गांवभर लुटारूचा धंदा कां सुरू केला ? आणि अशी पुंडाई करणारे तुमचे शिवाजीराजे राष्ट्राचे नेते होणार !

शिवाजीः—तुम्हांला कुणी सांगितलं, शिवाजी लुटारूचा धंदा करतो म्हणून ?

मीराः—बाजीनीं सांगितलं.

शिवाजीः—हे बाजी कोण ?

मीराः—बाजी घोरपडे, विजापुरचे मोठे सरदार असून त्यांचें दरबारांत मोठें वजन आहे ! शहाजीराजांचा आणि त्यांचा घरोबा आहे म्हणे !

नेताजीः—तुमच्या बाजीसाहेबाचं जर एवढं दरबारांत वजन आहे तर तुमच्या वडिलांना लपून छपून या गढींत दिवस कां काढावे लागतात, आणि शहाजीराजाशीं एवढा घरोबा आहे, तर त्यांनीं त्यांना दरबारांत सरदारी कां मिळवून दिली नाहीं ?

मीराः—त्याला कारण तुमचे शिवाजीराजे ! त्यांच्या गुणउधळण्यामुळेंच शहाजीराजांना, तसंच बाजी व इतर सरदारांना दरबारांत मान खालीं घालावी लागली ! नाहीं तर, मुसलमान अमीर उमरावापेक्षां हिंदु सरदारावरच पादशहाची बहाल मर्जी होती !

नेताजीः—तुमच्या बाजीसाहेबांवर जर इतकी पादशहाची बहाल मर्जी होती, तर हिंदु स्त्रियांवर होणारे अत्याचार त्याच्याकडून बंद कां केले नाहींत ? गोवधाला कां प्रतिबंध केला नाहीं ? मीराबाई, मानाला हपापलेल्या हिंदु सरदाराच्या हातून आपल्या हिंदु बांधवाचं कल्याण होण्याऐवजीं अकल्याण मात्र होईल !

मीराः—परवां दिवशीं तुमच्या शिवाजीराजानीं म्हणे दरबारला पाठवीत असलेला खजिना लुटला ! अशा लुटारूपणानें कां ते हिंदुपदपादशाही स्थापन करणार आहेत ? मग त्यांचे अनुयायी देखील त्यांचाच कित्ता गिरवणार !

शिवाजीः—मीराबाई, तो पैसा कुणाचा होता ? आपलाच ना ? डोईजड कर बसवून सक्तीनें वसूल केलेला पैसा पादशहाच्या ख्यालीखुशालीसाठीं खर्च होण्यापेक्षां, एकभुक्त असलेल्या गोरगरिबांच्या उपयोगीं पडावा म्हणून शिवाजीराजानीं तो हस्तगत केला तर त्याला लुटारू म्हणतां येईल का ?

मानाजीः—(प्रवेश करून) लुटारू म्हणूं नये तर काय सज्जन म्हणावं कीं काय त्याला ! आणि त्याचेच गोडवे गायाला तुम्हीं इथें आलां वाटतं ? त्याच्या पुंडाईच्या गोष्टी पादशहाच्या कानावर गेल्या आहेत. लवकरच त्याला कैद करणार आहेत असं बाजीसाहेब सांगत होते !

नेताजीः—कदाचित् या मोहिमेवर तुमच्या बाजीसाहेबानांच पाठविणार असतील ! त्यांच्याशिवाय असली शौर्याची कामगिरी कोण पत्करणार आहे ?

७ **पद्**—राग—शंकरा—ताल—त्रिताल

अवगणितां निज देशा, दास्यपाशा, स्वजन–नाशा, दास्य–रता उमजेना ॥ ध्रृ० ॥ परान्न सेवनिं गणिति सुखांना ॥ स्वबांधवा दैना ॥ जगिं मिरास धन पद्वी लोकां ॥ मानिति सार्थक स्वजीवना ॥ १ ॥

मानाजीः—आणि काय त्याच्या पुंडाईला त्यांनीं हातभार लावावा वाटतं ? कुठें पादशाही सत्ता आणि कुठें शिवाजी कालचा पोर ! विनाकारण कैदखान्याची हवा खाणार ! त्यापेक्षां शहाजी राजाप्रमाणें इमानें इतबारें पादशहाची सेवा केली तर त्याचं जन्माचं कल्याण होईल.

शिवाजीः—खरंच मानाजीराव, एवढ्या साध्या गोष्टी देखील शिवाजीला कळूं नये अँ ? पण ज्या अर्थीं त्यांनीं त्यांचा स्वीकार केला नाहीं तर त्याला तसंच कांहीं कारण असलं पाहिजे असं तुम्हांला नाहीं का वाटत ?

मानाजीः—कारण काय डोंबालाचं असणार ! बापाच्या नांवावर उड्या मारतो झालं ! त्याच्या या पुंडाईला आंतून त्याच्या बापाची फूस असणार असा पादशहाला संशय आला आहे असं बाजीसाहेब म्हणत होते !

नेताजीः—खरंच तुमच्या बाजीसाहेबांची तारीफ करावी तितकी थोडीच ! कदाचित् शहाजीराजांची वजिरी; त्यांचं दरबारांतील वजन त्यांना सहन होत नसेल, म्हणून कदाचित् त्यांनींच शहाजीराजांच्या विरुद्ध पादशहाचे कान फुंकले असतील !

मानाजीः—तुमची फारच जीभ लांब होत चालली ! खबरदार, बाजीसाहेबां-विरुद्ध पुन्हां मुखांतून शब्द काढाल तर ! लुटारू–बेरड कुठले ! मीरा, तुला काय सांगितलं होतं मी ? असल्या डोकेफिरू माणसांना आपल्या गढीच्या बाहेर काढायचं

सोडून उलट तूं त्यांच्याशीं बोलत उभी राहिली आहेस! तुमच्या हातून झालं नाहीं तें मी आतां करून दाखवितों! अशा बंडखोर लोकांना मोकळे सोडले तर आम्हांला या गढींत सुखानें घांसभर अन्न देखील खायला मिळणार नाहीं! पकडा या हरामखोरांना! (शिपाई त्यांना पकडायला येतात.)

मीराः—खबरदार-पाऊल पुढं टाकाल तर! बाबा, असं करणं तुम्हांला योग्य दिसतं कां?

मानाजीः—योग्य अयोग्य तुम्हां पोरींना काय कळतं? बाजूला हो. नाहीं तर तुलाही त्यांच्याबरोबर कैद करावें लागेल.

मीराः—बाबा, ही मीरा मोकळी असेपर्यंत तरी तुम्हांला त्यांना मी कैद करूं देणार नाहीं!

८ **पद**—राग—दुर्गा ताल—एकताल

कुटिल कपटि नीति कार्य ॥ धर्म लांछना ॥ धृ ॥
शस्त्र-रहित नर दुबळा ॥ कवण योजि शस्त्राला? ॥
क्षात्र-धर्म कां लपला? ॥ यवन दास्यि स्वकुल-नाशि ॥ २ ॥

शिवाजीः—मीराबाइ, तुम्हीं कशाला उगीच आमच्या कैदेच्या आड येतां? मनगटाच्या जोरावर यवन सत्तेला झुगारून देण्याचें सामर्थ्य नसलेल्या हिंदु सरदारांकडून-आपल्या निःशस्त्र जातभाईंना कैद करण्यापलीकडे दुसरं कोणतं पौरुष गाजविलें जाणार!

मानाजीः—कायरे, स्वस्थ काय उभे राहिलांत आमच्याकडे पहात! पकडा यांना.

शिवाजीः—मानाजीराव, पादशहानें आतांपर्यंत असं तुमचं कोणतं कोट कल्याण केलं आहे, म्हणून तुम्हीं आम्हांला कैद करून दुसरी जहागिरी मिळविणार? (भगवे कपडे काढून टाकून) ज्याला पकडायला बादशहा बाजीसाहेबांना पाठविणार आहे, तो मी हा शिवाजी तुमच्या पुढें उभा आहे-मला कैद करा-बादशहापुढें उभा करा-आणि आपल्या जन्माचं कल्याण करून घ्या! (मानाजी, शिपाई, मीरा, नीरा, शिवाजीकडे पहात उभे राहातात.)

अंक २ रा.

प्रवेश १ ला

स्थळः—महाल.

बाजीः—वजीरसाहेब, शिवाजीच्या पुंडाईला आंतून शहाजीची फूस असली पाहिजे, म्हणूनच त्यानं पादशाही मुलुखांत पुंडाई सुरू केली आहे. लवकर जर त्याच्या पुंडाईला आळा पडला नाहीं, तर मग तो डोईजड होऊन बसेल.

वजीरः—बाजीसाहेब, आपलं म्हणणं खरं आहे. पण मांजराच्या गळयांत घांट बांधावी कुणी ?

बाजीः—वजीरसाहेब, आपण जर असे हातपाय गळूं लागलांत तर मग कुणाच्या हातून हें कार्य होणार आहे ? आपण वजीर आहांत ! दरबारांत आपला दर्जा शहाजीहून मोठा आहे. आपल्या शब्दावर पादशहाचा पूर्ण विश्वास आहे.

वजीरः—बाजीसाहेब, आपल्या बोलण्याचा रोख माझ्या ध्यानांत आला ! पादशहाजवळ माझं वजन असलं, तरी शहाजीसारखा शूर योद्धा आज गमावून बसायला पादशहा तयार होणार नाहीं. त्याच्या स्वामिनिष्ठेवर पादशहाचा पूर्ण विश्वास आहे !

बाजीः—पण आपण जर शिवाजीच्या पुंडाईची हकीकत पादशहाला कळविली तर मला नाहीं वाटत कीं, पादशहा आपल्या शब्दावर अविश्वास ठेविल असं ! कर वसूल करून पाठविलेला खजिना शिवाजीनें लुटला, मावळकोंडा व इतर भागांतील पाटील, कुळकर्णी आणि देशपांडे यांना आपल्या बंडांत सामील करून, सुभेदाराला कर देण्याचे बंद केलं, आणि दिवसें दिवस प्रत्येक गांव आपल्या मालकीचा म्हणून दौंडी पिटूं लागला, अशा प्रकारचं बंड उभारायला शहाजी कारण आहे असं त्यांना सांगा, म्हणजे पादशहा त्याची योग्य व्यवस्था लावल्याशिवाय राहणार नाहीं.

वजीरः—शहाजीला दरबारांतून काढून टाकला, तर कदाचित दिल्लीच्या पादशहाच्या पदरीं आश्रय मिळण्याचा संभव आहे ! मग विजापुरावर स्वारी

करायला दिल्लीचा पादशहा कमी करणार नाहीं! जाणूनबुजून सर्पाला चिडवून, दंश करून घेण्यासारखं होईल!

बाजीः—शहाजीला मोकळं कां सोडा? राजद्रोहाच्या आरोपावर त्याला कैद करावं म्हणजे पुढची भीति राहणार नाहीं!

वजीरः—पण त्याला कैद करणार कोण? बाजी, शहाजीला कैद करणं म्हणजे पोरखेळ नव्हे! त्याच्या शौर्याची तुम्हांला देखील जाणीव असणार?

बाजीः—वजीर साहेब, रक्ताचा सडा न सिंपडतां मी शहाजीला कैद करतों! आपण तेवढा शहाजीला कैद करण्याचा पादशहाकडून लेखी हुकूम घ्या! पुढचं सर्व मी पाहतों.

वजीरः—बरं आहे! दरबारांत जाण्याची वेळ झाली! मी जातों आतां, आपण मला संध्याकाळीं भेटा! पादशहाचा लेखी हुकूम तुम्हांला आणून देतों!

[वजीर जातो.]

बाजीः—पाहिलंत मानाजीराव, नांवाचा वजीर खरा—पण करणीचा कमकुवतपणा पूर्ण अंगीं भरला आहे! नशीब अनुकूल म्हणून वजिरी मिरवतो झालं! शहाजीला कैद करण्याचा लेखी हुकूम माझ्या हातांत पडूं द्या—मग पहा बाजीची करामत!

मानाजीः—बाजीसाहेब, खरं पाहिलं—तर विजापुरची पादशाही, हिंदुसरदारांच्या शौर्यावरच अवलंबून आहे! आपल्याला शहाजीची जागा मिळाली तर माझी आठवण—

बाजीः—विसरेन कसा? मानाजीराव, माझ्या सुखाच्या वाटेंतला शहाजीचा कांटा काढून टाकला कीं, पादशहाला बोटावर नाचवितों पहा! मग काय, मी करीन ती पूर्व? आपल्या मुलीची मागणी घातली होती हें आपल्याला स्मरत असेल!

मानाजीः—मी ती मागणी आनंदानें कबूल करतों; बाजीसाहेब, माझ्या निरेचं भाग्य उदयाला आलं असंच मला म्हणावं लागतं!

बाजीः—मानाजीराव, आपली संमती मिळाली! आतां मला आपल्या मुलीची अनुमती मिळविली पाहिजे!

मानाजीः—नीरेला कांहीं तुम्हीं परके नाहींत! तिची मागणी केल्याबद्दल तिला आनंदच वाटेल!

बाजीः—मानाजीराव, तुमची नीरा आहेच तशी शहाणी ! शिवाजीच्या अनुयायांना आपण गढींत येण्याची बंदी केली, हें फार चांगलं झालं ! नाहीं तर त्यांच्या डोक्यांत स्वातंत्र्याचं भलतंच वेड भरवून दिलं असतं ! लौकरच शहाजीला आणि शिवाजीला कैद करतों, मग त्यांच्या अनुयायांना नेस्तनाबूद करायला कितीसा वेळ लागणार ! (जातात.)

प्रवेश २ रा.

स्थळः—तोरणा.

शिवाजीः—नेताजी, भवानी मातेच्या कृपेनं आपण तोरणा किल्ल्यावर स्वराज्य तोरण उभारलं ! शस्त्रास्त्रें विकत घेण्यासाठीं भवानी मातेच्या कृपेनं आपल्याला मोहरा पुतळ्यांनीं भरलेले हंडे, किल्ला खणींत असतांना सांपडले ! अर्थात् आतां उघड उघड आपण विजापूरच्या बादशहाविरुद्ध स्वातंत्र्य युद्धाचें रणशिंग फुंकलें आहे.

नेताजीः—पादशहानें आपल्याला शह देण्यासाठीं कदाचित् एखादा अमीर-उमराव ससैन्य रवाना देखील केला असेल ! शिवबा, तोरणा किल्ल्याची नाकेबंदी इतकी मजबूत केली आहे कीं, सहा महिनेपर्यंत त्याच्याशीं सामना द्यायला आपल्याजवळ धान्याचा भरपूर पुरवठा आहे.

शिवाजीः—एवढी आपली तयारी असली तरी पुढं काय हा प्रश्न डोळ्यांपुढें उभा रहातोच ! तेव्हां वर्षानुवर्षें किल्ल्याला वेढा दिला तरी आपल्याला शत्रूंशीं लढतां येईल असा मजबूत किल्ला आपण शोधून काढला पाहिजे.

नेताजीः—शिवबा, याहून मजबूत किल्ला म्हणजे पुरंदर.

शिवाजीः—शाबास, नेताजी माझ्याही मनांत पुरंदर किल्ल्याविषयीं विचार चालले होते; एकाच ध्येयाच्या माणसांचे देह अनेक असले तरी विचार एकच असतात. आपण सर्वांनीं आपलं सर्वस्व देशाला वाहिलेलं आहे, गोब्राह्मण प्रतिपालनाचे व्रत अंगिकारलें आहे, तेव्हां ध्यानीं मनीं व स्वप्नीं स्वातंत्र्याचे एकच विचार वसत असल्यामुळें, आपल्या दोघांच्या विचाराची गती एकच झाली त्यांत नवल नाहीं ! पण तो किल्ला कसा सर करायचा याचा आधीं विचार केला पाहिजे.

नेताजीः—शिवबा, किल्ल्यावरील इत्थंभूत बातमी मी मिळवितों.

शिवाजीः—किल्ल्याचा किल्लेदार कोण ? त्याला आपल्या कार्याला वश करून घेतां घेईल कीं नाहीं, याची विचारपूस आधीं करा.

नेताजीः—शिवबा, भवानी मातेची कृपा असल्यावर, कोणती गोष्ट आपल्याला अशक्य आहे ? तोरणा किल्ला हस्तगत होण्यापूर्वी जो प्रश्न आपल्यापुढं होता, तोच प्रश्न आज आपल्यापुढें आहे ! किल्ल्याच्या किल्लेदाराला आपल्याला वश करून घेतां आलं, तर तोरणा किल्ल्यासारखाच रक्ताचा सडा न सिंपडतां पुरंदर किल्ला हस्तगत करतां येईल.

शिवाजीः—नेताजी, तूं आतां पुरंदरच्या रस्त्याला लाग आणि मी मासाहेबांना भेटण्यासाठीं पुण्याकडे जातों. मासाहेबांचा आशिर्वाद घेऊन मी देखील पुरंदराकडेच येतों ! (शिवाजी जातो.)

नेताजीः—शिवाजीच्या चारित्र्याचं सिंहावलोकन केलं तर त्याला परमेश्वराचा अवतार नाहीं असें कोण म्हणेल ? सज्जनांच्या संरक्षणासाठीं, दुर्जनांच्या संहारासाठीं, परमेश्वराला अवतार घ्यावा लागतो. यवनांच्या जुलमी सत्तेचा नायनाट करून गोब्राह्मण प्रतिपालक–हिंदुपद पादशाही स्थापन करण्याकरितां शिवसंभव झाला. शिवाजीच्या अंगीं असलेले दैविक गुणच प्रभु अवताराची साक्ष देत आहे !

९ **पद**—राग—भीमपलास—ताल त्रिताल.

जन करूण–हांक परिसतां कानिं ॥ खल दमनिं अवनिं प्रभु संभव घे ॥ धृ० ॥ मातृ–भूमिच्या दास्य विमोचनिं अवतरे ईश जनांत शिवरुपिं ॥ १ ॥

प्रवेश ३ रा.

बाजीः—नीरे, तुझ्या बाबांची संमति घेऊनच, तुझी अनुमती घ्यायला मी आलों आहे ! असल्या भिकार गढीमधें राहून, तुझ्या सौंदर्याची हेळसांड होते त्याहून आरसे महालाला तुझ्या सौंदर्यानें अधिक शोभा आली असती !

नीराः—बाजीसाहेब, आज आपण माझ्या सौंदर्याची फारच वाखाणणी करूं लागलांत, इतकी कां मी सुंदर आहें ?

बाजीः—स्त्रियांना स्वतःच्या सौंदर्याची किंमत कळत नाहीं, त्याची पारख रसिक पुरुषच करूं शकतो.

नीरा:—कांहीं तरी बोलणं झालं! माझ्यापेक्षां कितीतरी सुंदर स्त्रिया असतील.

बाजी:—पण माझ्या दृष्टीला-इतर स्त्रियांहून तूं अधीक सुंदर दिसतेस, म्हणूनच तुझी मी मागणी घातली! नीरे, संसाराचा सारिपाट विस्कटूं नये म्हणून प्रत्येक पुरुषानें, अगर स्त्रीनें, आपल्या जन्माचा जोडीदार आपल्या गुणरुपाला साजेल असाच शोधून काढला पाहिजे.

नीरा:—बाजीसाहेब, मी, अजून लग्नाचा विचारच केला नाहीं.

१० **पद**—खमाज ताल—केरवा

खेळ न भातुकलीचा ॥ मंगल विधि लग्नाचा ॥ धृ० ॥
अनुरूप अनुगुण वधूवर जोडा ॥ दुर्लभ लाभ गुणांचा ॥ १ ॥

बाजी:—विचार तो कसला करायचा? तुझं माझ्यावर प्रेम आहे ना?

नीरा:—प्रेम म्हणजे कायहो बाजीसाहेब?

बाजी:—दुसऱ्याबद्दल स्वताला आपलेपणा वाटणं, याला प्रेम म्हणतात नीरे, तूं अजून अगदीं अल्लड आहेस.

नीरा:—आणि म्हणूनच मला प्रेमाची महती कळत नाहीं.

बाजी:—मी तें तुला शिकवितों, नीरे, तुला मी आवडतो का?

नीरा:—खरं सांगूं कां बाजीसाहेब, आपण मला आवडतां पण—

बाजी:—मग पण म्हणून कां उगी राहिलीस? नीरे, बोल, मनांत कांहींच चोरून ठेवूं नकोस.

नीरा:—आपली कृती मला आवडत नाहीं! आपण विजापूर दरबारचे सरदार आहांत, आपला दर्जा मोठा आहे, पण आपण आपल्या जातिबांधवांच्या विरुद्ध आहांत.

बाजी:—कुणी सांगितलं मी हिंदू लोकांच्या विरुद्ध आहे म्हणून! असलं भलतंच वेड तुझ्या डोक्यांत कुणी भरवून दिलं?

नीरा:—आपल्या वर्तनानें! बाजीसाहेब, आपल्या हिंदु लोकांचा छळ चालला असतांना, हिंदु स्त्रियांना सक्तीनें जनानखान्यांत खेंचित असतांना, त्यांचा प्रतिकार करायचा सोडून पादशहाच्या गुणाचे गोडवे गावूं लागलांत. उलट तुम्हीं हिंदूंनाच दोष देऊं लागलांत?

बाजी:—नीरे, राजकारणाचं रहस्य तुला कसं कळणार? त्या शिवाजीप्रमाणें

मी जर पादशाहीविरुद्ध बंड करूं लागलों, तर विनाकारण सरदारीला मुकून, तुरुंगाची हवा खावी लागणार! सत्ता त्यांच्या हातांत आहे. सत्तेपुढं शहाणपण नाहीं.

नीराः—म्हणून तुम्हीं उघड्या डोळ्यांनीं असलीं अमानुष कृत्यें पहात राहाणार! बाजीसाहेब, आपण पादशहाचे गुलाम झाले आहांत, स्वताच्या पौरुषाला विसरले आहांत, अशा स्वाभिमान शून्य माणसाशीं लग्न करायला कोणती मुलगी तयार होईल?

११ पद (कवाली)

स्वाभिमाना त्यजुनि सारा—परकियांचे गुलाम झालां ॥ धृ० ॥
कोण बाला वरील कांता—मलिन करि जो कुलयशाला ॥
हीन सेवा वृत्ति मांनी—स्वसुख अबला-विडंबनेला ॥ १ ॥

बाजीः—नीरे, तुझी जीभ फार लांब होत चालली! असले शब्द दुसऱ्याच्या तोंडून निघाले असते, तर त्याची जिव्हा उपटून काढली असती! स्त्रियांनीं राजकारणाच्या घडामोडींत मुळींच लक्ष देऊं नये.

नीराः—बाजीसाहेब, स्त्रिया म्हणजे तुम्हीं काय समजतां?

बाजीः—पुरुषांच्या मनोरंजनासाठींच परमेश्वरानें स्त्रिजात निर्माण केलेली आहे. पुरुषांचं मन कसं प्रसन्न ठेवतां येईल, याकडेच स्त्रियांनीं लक्ष दिलं पाहिजे.

नीराः—बाजीसाहेब, स्त्रियांची योग्यता तुम्हीं समजतां इतकी कमी दर्जाची नाहीं! पुरुषांना सन्मार्गावर आणण्यासाठीं परमेश्वरानें स्त्रिजात निर्माण केली आहे.

बाजीः—नीरे, बरं तुझं म्हणणं खरं! मला सन्मार्गावर आणण्यासाठीं कां होईना, तूं माझ्याशीं लग्न करायला तयार आहेस तर?

नीराः—पण एका अटीवर.

बाजीः—ती अट कोणती?

नीराः—पादशहाची गुलामगिरी सोडा आणि शिवाजीच्या कार्याला हातभार लावा.

बाजीः—हें शहाणपण तुला कुणी शिकवलं? त्या नेताजीनं वाटतं! त्या हरामखोराच्या बंडाला हातभार लावूं? माझ्या सरदारीवर पाणी सोडूं आणि ते केवळ तुझ्या पाणीग्रहणाकरितां! नाहीं, नीरे हें माझ्या हातून कालत्रयीं घडणार नाहीं.

नीराः—आणि मीही तोंपर्यंत तुमच्याशीं लग्न करणार नाहीं.

बाजीः—नीरे, मी तुला शेवटचें विचारतों आहे कीं, तूं माझ्याशीं लग्न करायला तयार आहेस कीं नाहीं ?

नीराः—तुमच्याशीं ? बाजीसाहेब, तुमच्याशीं लग्न करण्यापेक्षां आजन्म कुंवार राहिलेलं काय वाईट ?

बाजीः—कुंवार राहाणार कां त्या नेताजीचा हात धरून, बंडखोराची साथीदारीण होणार ? नीरे, तूं मला चांगली ओळखीत नाहींस ! या बाजीचा शब्द कधींही खालीं पडणार नाहीं अगर पडूं देणार नाहीं; तुझं माझ्यावर प्रेम असो अगर नसो, तुला मी आवडो अगर न आवडों, मी सांगतो म्हणून तरी तूं माझ्याशीं लग्न केलंच पाहिजे.

नीराः—बाजीसाहेब, कुठल्या घमेंडींत आहांत ? हें विजापूर नाहीं हें लक्षांत ठेवा ! तुमच्याशीं लग्न करायचं तर राहोच पण तुमची सावली देखील घ्यायला मी तयार नाहीं.

बाजीः—इतकी घमेंड अँ ! मी मनावर घेईन तर क्षणांत तुमच्या घरादारावरून नांगर फिरवीन. तुझा बाबा माझ्या हातांतलं बाहुलं आहे. तुमचा जीवनक्रम माझ्या दयेवर चालला आहे, हें तुझ्यासारख्या पोरीला कुठून कळणार ? अजून तुला एकदांच शेवटचं विचारतों, तूं माझ्या म्हणण्याला रुकार देतेस कीं नाहीं ?

नीराः—नाहीं ! नाहीं ! नाहीं ! चला सोडा माझी वाट.

बाजीः—तुला सोडूं ? नीरे, माझ्या घरची वाट तुला मी दाखवितों, म्हणजे या बाजीशीं कसं बोलावं हें तूं शिकशील ! [तिचा हात धरायला जातो इतक्यांत मीरा येते.]

मीराः—हं खबरदार ? बाजी, कुणाचा हात धरतां ? शरम नाहीं वाटत असलं बेशरमपणाचं काम करायला ?

बाजीः—कोण तूं मीरा ? कुणी शिकविले तुला हे पोपटी बोल ? त्या शिव्यानं वाटतं ! नीरेच्या सुखाचा तुला हेवा वाटला म्हणून तूं इतकी माझ्यावर रागावलीस वाटतं ! लाजूं नकोस ! दोन्हीं तलवारी एका म्यानांत ठेवण्याची माझी तयारी आहे.

मीराः—बाजी, तुम्हीं आज भानावर नाहीं खास! निशा करून तर आलां नाहींत? मानाजीराव मानकऱ्यांच्या मुली म्हणजे परसांतली भाजी, असं कां तुम्हीं समजतां?

बाजीः—नाहींतर, तुमची योग्यता काय आहे असं तुम्हांला वाटतं? माझी मदत तुझ्या बाबांना मिळाली नसती, तर तुम्हांला आज पादशहाच्या जनानखान्यांत लोळत पडावं लागलं असतं, लग्नाच्या मानाऐवजीं रखेल्यांचा मानमरातब मिळाला असता, त्याबद्दल माझे आभार मानायचे सोडून मलाच बेशरम म्हणूं लागलांत? तुम्हांला त्या बंडखोर शिवाजी, नेताजीची फूस असेल! पण यावेळीं तुम्हीं माझ्या ताब्यांत आहांत.

मीराः—बाजी, मुकाट्यानें तुम्हीं इथून चालते व्हा. नाहींतर मला बाबांना बोलवावं लागेल.

बाजीः—मीरा, बाबांना हांक मार! तुमच्या हांकेला ओ द्यायला ते घरीं थोडेच आहेत; गढींतील सर्व पहारेकऱ्यांना मी कैद केलं आहे, हें मी तुम्हांला सांगायला विसरलोंच! सर्व परिस्थिति लक्षांत आणा आणि सांगा कीं, आतां दोघींचे हात मी धरले तर कुणाची छाती आहे तुम्हांला माझ्या हातून सोडवायची.

मीराः— हा पहा, माझा शील-रक्षक जांबिया माझ्या जवळ आहे, हें तुम्हीं विसरूं नका.

बाजीः—मीरा, तुझा जांबिया तुझं शील रक्षण करायला असमर्थ आहे, हें आतांच तुला दाखवितों! मारा हांका त्या बंडखोरांच्या नांवानें, कदाचित् ते पाताळांतून वर येतील.

मीराः—स्त्रियांचं शील रक्षण करण्यासाठीं शिवाजीचे अनुयायी कुठून कुठें धांवून येतील हें तुमच्यासारख्या शील-भक्षकाला कसं कळणार?

बाजीः—अस्सं काय? पहातों आतां कोण माझा प्रतिकार करायला येतो तो.

[हात धरायला जातो इतक्यांत नेताजी येतो.]

नेताजीः—खबरदार, बाजी, हात आवर नाहींतर हात कलम करायला, ही तारिणी कमी करणार नाहीं. हरामखोरा, लाज नाहीं वाटत स्त्रियांचा हात धरायला?

बाजीः—चूप! तुझ्यासारख्या बंडखोर—

नेताजीः—तुमच्यासारख्या नीच माणसांची कृष्ण कारस्थानें चव्हाठ्यावर आणतो असंच ना ? तुला शौर्याची घमेंड असेल तर ती जिरवायला हा नेताजी केव्हांही तयार आहे.

बाजीः—तोंड संभाळून बोल ! याचा परिणाम चांगला होणार नाहीं.

नेताजीः—तेंच मी तुझ्या प्रयत्नाला आणून देणार आहें ! अविंधांची थुंकी झेलणाऱ्या, हिंदु स्त्रियांच्या शीलावर घाला घालणाऱ्या नरपशूला, शिवाजीचे अनुयायी काय शासन देतात हें आतांच पहा ! चल उपस तलवार आणि होऊं दे दोन हात !

बाजीः—हो पुढं, हुश्शार ! [दोघेही लढतात व बाजीच्या हातून तलवार पडते, नेताजी त्याच्या छातीला तलवार रोखतो.]

प्रवेश ४ था.

सर्जेरावः—गिरिजा, आतां तूं मला शेंदाड शिपाई म्हणणार नाहींस ना ?

गिरिजाः—कांरे, तुला राग आला वाटतं शेंदाड शिपाई म्हटला म्हणून ? पण तूंच सांग त्या दिवशीं तुझं वर्तन शेंदाड शिपायाचं नव्हतं का ? तलवारीकडे पाहिलं कीं, तुझी पांचावर धारण बसते, मग कां तुला मी शूर म्हणूं !

सर्जेरावः—नाहीं तर काय मी भित्रा आहे वाटतं ? भित्रा असतों, तर तारेची सोडवणूक करूं दिली नसती. धाडसाशिवाय वाटतं, तिला सोडण्याचं मी धाडस केलं ?

गिरिजाः—त्याला कारण कोण ? मीच ना ? मी जर तुला शेंदाड शिपाई म्हटलं नसतं, तर तुझ्या हातून तसलं धाडस झालंच नसतं.

सर्जेरावः—कांहीं कां होईना, पण धाडसाचं कृत्य करून दाखविलं ना ?

गिरिजाः—तलवारीकडे पाहिलं तर—

सर्जेरावः—आतां नाहीं वाटत तितकी भीति ! तलवार म्यानांतून बाहेर काढली, कीं तुझी मूर्ति डोळ्यांपुढं ठेवतों, म्हणजे तलवारीच्या जागीं तूंच दिसतेस.

गिरिजाः—म्हणजे भागुबाईच कीं नाहीं ? सर्जा, बायकांच्या मागं दडून तलवार गाजविणार तर ? असल्या भित्रेपणामुळेंच हिंदूंचा छळ चालला आहे. यवनांची कृति वाईट असली तरी त्याचं धाडस वाखाणण्यासारखं आहे. अंगांत शक्ती नसली तरी युक्तीनं आपलं काम साधून घेत आहेत.

सर्जेराव:—गिरिजा, हिंदूंच्या हातीं सत्ता असती तर त्यांनीं देखील धाडसी-पणा दाखविला असता, गुणाचा गौरव करणारे मालक पाहिजेत !

गिरिजा:—तसा मालक मिळाला, तर तूं धाडसाचीं कामं करायला तयार आहेस ? तारेचा भाऊ सांगत होता कीं, शिवाजीराजांना धाडसी हिंदु पाहिजे आहेत म्हणून.

सर्जेराव:—हे शिवाजी राजे कोण ?

गिरिजा:—तुझ्या बाजीचा दुष्मन—

सर्जेराव:—म्हणजे ?

गिरिजा:—सर्जा, तूं या मावळकोंड्यांत आहेस, पण गांवांत काय चाललं आहे हें तुझ्या गांवीं देखील नाहीं ! तारेचा भाऊ मुधोजी शिवाजी राजांना मिळाले आहेत, आणि गांवांतील सगळे मावळे मराठे देखील त्यांना मिळाले आहेत.

सर्जेराव:—पण त्यांचा उद्देश काय लोकसंग्रह करण्याचा ?

गिरिजा:—यवनांच्या छळापासून हिंदूंचं संरक्षण करण्याकरितां, तरुण लोकांचं पथक स्थापन केलें आहे ! जिवाची पर्वा न बाळगितां शत्रूशीं लढेन अशी प्रत्येकानें शपथ वाहिली पाहिजे.

सर्जेराव:—म्हणजे लढाईसाठीं सैन्याची भरती म्हणेनास ! गिरिजा, लढण्याचें काम कांहीं माझ्या हातून व्हायचं नाहीं ! पण न लढतां, कार्य करण्याचें काम माझ्याकडे लागलं !

गिरिजा:—म्हणजे !

सर्जेराव:—म्हणजे काय ? ज्या गोष्टी शक्तीनें होत नसतात त्या युक्तीनें सहज होतात. तेव्हां युक्तीनेंच शक्तीचा पराभव करतां येतो.

गिरिजा:—म्हणजे तूं मोठा शहाणाच दिसतोस ! शक्तीशिवाय युक्तीचा काय उपयोग होणार आहे ?

सर्जेराव:—वेडीरे वेडी ! गिरिजा, पुरुषी डोक्यापुढं बायकी डोकं कसं चालणार ? तूं आपल्या शहाणपणाची कितीही फुशारकी मारलीस, तरी माझ्या युक्ती-पुढें तुला हमेशा हार खावी लागणार.

गिरिजा:—तुला तलवार गाजवितां येत नाहीं म्हणून तूं युक्तीचं नांव पुढें करतोस ! पण शक्तीशिवाय युक्ती नेभळीच पडणार, याहून असं उघड कां सांगत नाहींस, कीं मी बायकी पुरुष आहे म्हणून, म्हणजे वादच मिटला.

१२ पद–राग कर्नाटकी ताल–त्रिवट

साहस ना रणिं यश ना ॥ भीरुता करि निर्बला सबलां ॥ धृ० ॥
लाभलें यशतें कुणा ? ॥ योजितां जरि यंत्रणा ॥
करि शक्ति युक्ति बल प्रलयकाल अवनितिला ॥ १ ॥

सर्जेरावः—गिरीजा, उगीच वितंडवाद मांडू नकोस! माझं म्हणणं बरोबर आहे, हें मी आतां तुझ्याकडून कबूल करून घेतों पहा! समज, पादशहाच्या सैन्यानें मावळकोंड्याला वेढा दिला आणि गांवांत शिवाजीच्या तरुण पथकांत शेंपन्नास मावळे आहेत, मग तूंच सांग, या मूठभर मावळयाच्या शक्तीनं, पादशाही सेना–समुद्राला मागे हटवितां येईल का ?

गिरिजाः—नाहीं! हें मी कबूल करतें! मग तुझ्या युक्तीनं काय उजेड पडणार आहे ?

सर्जेरावः—आस्ते! आस्ते! एकदम अंगावर येऊं नकोस! त्यावेळीं युक्तिनेंच कार्य साधतां येईल.

गिरिजाः—सांगशील कीं नाहीं! कां उगीच तोंडाची तोफ सोडतोस ?

सर्जेरावः—तोंडाच्या तोफेनं हृदयाला धक्का बसेल, पण तोफेच्या तोंडीं दिलं तर बोलायला तोंडच राहणार नाहीं!

गिरिजाः—बोलण्याच्या शिताफीनं मला चकविण्याचा प्रयत्न करशील तर मी फसणार नाहीं.

सर्जेरावः—तुला फसवून मला माझ्या जन्माची फसवणूक करून घ्यायची नाहीं. गिरिजा, शत्रूला चकवून वेढा उठवून त्यांची कशी फसवणूक करायची हें तुला सांगतों. वेढा दिला आहे! वेढा फोडण्याची अगर दोन हात करण्याची शक्ति नाहीं, तेव्हां हातीं पांढरं निशाण घेऊन शत्रूच्या गोटांत जावं, तह करण्याचा बहाणा करावा म्हणजे आपोआपच शत्रूच्या शक्तीला ढिलेपणा येतो. भावी जयाच्या आनंदांत, शत्रूची सेना गाफील असते, त्यावेळीं चारी बाजूंनीं हल्ला केला कीं, चारी मुंडे चीत.

गिरिजाः—सर्जा, त्याला देखील धाडस लागतं ना ? तूं शिवाजीच्या तरुण पथकांत नांव नोंदलंस, तर तुला युद्ध शिक्षण मिळेल!

सर्जेराव:—थांब! मला एक युक्ती सुचली आहे. तरुण पथकांत नांव नोंदून न होणारं काम माझ्या युक्तीनं साध्य होणार आहे.

गिरिजा:—सांग सर्जा, तुला काय युक्ती सुचली आहे ती!

सर्जेराव:—पण एका अटीवर.

गिरिजा:—कसली अट! तुझ्या अटी सांभाळतां सांभाळतां माझ्या नाकीं नऊ येणार!

सर्जेराव:—दोघांची एकी झाली कीं, मग नाकीं नवूं येणार नाही!

[कानांत सांगतो.]

गिरिजा:—चल चावट कुठला.

सर्जेराव:—गिरिजा, प्रेमाचं पाठबळ असल्यावर वाटेल तें धाडस करायला हा सर्जा मागं पुढं पहाणार नाहीं!

गिरिजा:—एवढं साहस करायला तूं तयार झालास तर--

सर्जेराव:--तर काय?

गिरिजा:—तुझी अट मला कबूल आहे.

१३ पद (गज्जल)

साहसि प्रियकर झाला, गुणाला न मोला ॥
पंच प्राणा समर्पीति बाला ॥ धृ० ॥
सुखाला न सीमा ॥ नसेचि उपमा ॥
देह झिजावा, देश सजावा, मनिं धरूनिया ध्येयाला ॥ १ ॥

प्रवेश पांचवा.

मुधोजी:—हिरोजी ऐक, तारेला पळवून नेणाऱ्या नराधमाचें नांव ऐक, म्हणजे तुझी खात्री होईल कीं, यवनापेक्षां हिंदु म्हणविणारे बाजीसारखे पादशहाचे सरदारच, हिंदु-स्त्रियांच्या पातिव्रत्यावर घाला घालायला तयार होतात.

हिरोजी:—काय! बाजी घोरपड्यानें तारेला पळवून नेली होती? अरेरे! हिंदुच हिंदूचे शत्रू!

मुधोजी:—असे नुसते निश्वास सोडून काय होणार आहे! आधींच महागाईनं लोक हवालदील झालेले, करांच्या ओझ्याखालीं दडपून गेलेले, तशांत हिंदूंनींच

हिंदूंचा उच्छेद मांडलेला पाहून स्वस्थ बसणें, म्हणजे कांहीं दिवसांनीं स्वतःच्या सर्वस्वाचा नाश करून घेण्यासारखं होय !

हिरोजीः—आधीं या हरामखोर बाजी घोरपड्याला हुडकून काढला पाहिजे.

मुधोजीः—शिवाजीराजांनीं तोरणा किल्ला हस्तगत केल्यामुळें, पादशाहा चिडून गेला आहे, तशांत मावळकोंड्याच्या आणि इतर खेड्यापाड्याच्या पाटील, कुळकर्णी, देशपांडे यांनीं कर वसुली न पाठविल्यामुळें, मावळकोंड्यावर आणि खेड्यापाड्यावर वाटेल तशी जुलमी सत्ता सुरू केल्याशिवाय रहाणार नाहीं !

हिरोजीः—तशा प्रसंगाला तोंड देण्यासाठीं आपल्या लोकांची जय्यत तयारी असली पाहिजे.

मुधोजीः—हिरोजी, मावळे-मराठ्यांच्या मदतीनेंच आपल्याला शहाला शह देतां येईल ! जुलमी सत्तेमुळेंच लोकांच्या मनांत देशसेवेचे विचार जागृत होतात, आणि स्वातंत्र्याची महत्त्वाकांक्षा वाढते ! नाहीं तर आहे त्यांत सुख मानीत असतात.

हिरोजीः—पण हाताचीं सगळींच बोटं कांहीं सारखीं नसतात ! गांव तिथं म्हारवाडा असायचाच ! मावळकोंड्यांतील सारेच लोक आपल्याच ध्येयाचे असतील असं सांगतां येणार नाहीं, कांहीं पादशहाचे कैवारी असणारच !

मुधोजीः—म्हणून तर परक्यांना फावतं ! हिरोजी, अशा वृत्तीच्या माणसांना आधीं जगांतून नाहींसे केले पाहिजेत ! शिवाजीराजांना पकडण्याबद्दल ५००० पांच हजार मोहरा पादशहानें बक्षीस लावले आहेत.

हिरोजीः—या आमीषाच्या जाळ्यांतच आपले कित्येक जातिवंत हिंदु अडकले जातील ! (इतक्यांत शिवाजी गोसावी वेषांत येतो.)

शिवाजीः—भाई, आपका नशिब खुल जायगा ! मै एक गरीब फकीर हूं ! आपका हातसे दो पैसा मिलेगा तो अल्ला दुवा देगा ! आपका हात तो बताव !

मुधोजीः—गोसावीबुवा, आपण हिंदु फकीर असून आपण आमच्याशीं मुसलमानी भाषेंत कां बोलतां ? मराठी भाषेचा इतका कंटाळा आला आहे का आपल्याला ? का लाज वाटते बोलायला ?

शिवाजीः—ही राजभाषा आहे ! ही भाषा बोलल्यामुळें हिंदुफकिरांना कुठेंही जायला मज्जाव नसतो ! या भाषेवरच अमीर उमरावांकडून पोटासाठीं पैसा मिळवितां येतो, मराठी भाषेमुळं पैसा मिळण्याऐवजीं धक्के मात्र खावे लागतात.

हिरोजीः—म्हणून तुम्हीं मराठी भाषेचा त्याग केला वाटतं ?

शिवाजी—आमच्या हिंदु भाईकडून, हिंदु फकिरांना मदत मिळाली असती तर कशाला दुसऱ्या भाषेचा स्वीकार केला असता ! तें जाऊं द्या ! पण तुमचा हात तर दाखवा !

मुधोजी—पोटासाठीं ही देखील विद्या तुम्ही संपादन केली वाटतं ? भविष्यावर हवाला ठेवून तुम्ही हात पाहून भविष्य वर्तविणार वाटतं !

शिवाजी—मी कशाला माझी स्तुति करूं ! प्रत्यक्षाला प्रमाण नको ! तुम्हीं हात दाखवा तर खरा ! (मुधोजीचा हात पहातो.) तुमचे हालाचे दिवस संपत आले आहेत, थोडक्याच दिवसांत—

मुधोजी—आमच्या मावळकोंड्यावर संकट येणार हेंच ना !

शिवाजी—नाहीं, थोड्याच दिवसांत तुम्हांला पैसे मिळणार आहेत.

मुधोजी—गोसावीबुवा, पैसे मिळणार आहेत ! कुठून ?

शिवाजी—तेंच तुम्हाला मी सांगणार आहे ! पण—

मुधोजी—पण म्हणून कां थांबलांत !

शिवाजी—थोडें साहस केलं पाहिजे, मग पहा–पैसा पायांशीं येईल, आहे तुमची तयारी ?

हिरोजीः—सांगा, ऐकूं द्या तर खरं कसलं धाडस तें !

शिवाजीः—तुम्हीं ओळखतां कां शिवाजीला ?

मुधोजीः—होय ! पण त्यांचा याच्याशीं काय संबंध !

शिवाजीः—त्याच्यामुळेंच तुम्हांला पैसा मिळणार आहे.

मुधोजीः—म्हणजे ?

शिवाजीः—दुसरं काय ? शिवाजीला पकडून देईल त्याला ५००० हजार मोहरा देण्याचे पादशहानें बक्षीस लावलं आहे, हें तुम्हांला माहीत आहे का ?

हिरोजीः—पुढं ?

शिवाजीः—पुढं काय ? यानीं त्याला पकडून द्यावं–म्हणजे ह्यांना ५००० पांच हजार मोहरा आणि दरबारांत सरदारी देखील मिळेल.

मुधोजीः—काय म्हणालांत शिवाजीला पकडून पादशहाकडे पाठवावं ?

शिवाजीः—होय ! त्यांत काय झालं ! तुमचं काय नुकसान होणार आहे त्यामुळं ? पैसा मिळेल, मान मिळेल, आणि सरदारीही मिळेल.

मुधोजीः—गोसावड्या, तोंड सांभाळून बोल! शिवाजी राजांना पकडण्याचा उपदेश तूं करतोस? यावरून तूं पादशहाचा हेर असला पाहिजेस.

शिवाजीः—मी कशाला खोटं बोलूं? मी पादशहाचा हेर नाहीं! तुमच्या-सारखाच हिंदू आहे.

मुधोजीः—तूं हिंदू असतास तर कमअस्सल हिंदूसारखा शिवाजीला पकड-ण्याचा उपदेश केला नसतास! यवन पत्करले, पण तुझ्यासारखे कमअस्सल हिंदूचें तोंड देखील पहायला नको! जा चालता हो इथून, नाहींतर उगीच प्राणाला मुकशील!

शिवाजीः—प्राणाचा मोह माझ्यासारख्या घर ना दार अशा फकिराला कुठून असणार? दैव देतं आणि कर्म नेतं म्हणतात तें असं! चालत आलेल्या लक्ष्मीला लाथाडूं नका! अजूनही माझ्या उपदेशाप्रमाणें वागा म्हणजे तुमचं जन्माचं कोटकल्याण होईल.

मुधोजीः—हरामखोरा! गोसावी म्हणून आतांपर्यंत तुझ्या शब्दाकडे काना-डोळा केला! पण नाहीं! तुझ्यासारख्या हरामखोराला जिवंत सोडला तर दयेचा दुरुपयोग केल्यासारखा होईल! घे देवाचं नांव आणि मरायला तयार हो!

शिवाजीः—देवाचं कशाला? तुमच्या शिवाजीचंच नांव घेतां म्हणजे कदाचित् माझा अपमृत्यू टळेल!

मुधोजीः—चल आटप लौकर! जय भवानी-[तलवारीनें वार करणार इतक्यांत शिवाजी गोसाव्याचा वेष टाकतो.] कोण, शिवाजी महाराज!—

(आश्चर्यानें हिरोजी व मुधोजी शिवाजीकडे पाहतात.)

अंक ३ रा

प्रवेश १ ला.

स्थळः—महाल.

जिजाबाईः—शिवबा, पादशहाशीं राजकारणी डाव खेळतो आहेस. एकेक खेडं, एकेक गांव, आणि एकेक किल्ला आपल्या ताब्यांत घेतोस खरा पण त्यामुळं तुझा जीव किती धोक्यांत आहे याची तुला जाणीव आहे का?

शिवाजीः—आई, मी कांहीं नवीन डाव खेळत नाहीं. बाबांनीं अनेक राजकारणी डाव खेळून, विजापुरची पादशाही चिरस्थावर केली, तेच डाव खेळून मी हिंदुपदपादशाहीचा पाया चिरस्थावर करीत आहे! आई, माझ्या एकट्या जिवासाठीं तुझा जीव खालीवर होत आहे, तर माझ्या खांद्याला खांदा भिडवून लढणाऱ्या अनेक मावळे मराठ्यांचे जीव धोक्यांत असलेले पाहून, त्यांच्या आयाबहिणींच्या जिवाला काय वाटत असेल?

जिजाबाईः—शिवबा, पण तूं कुणाशीं डाव खेळतो आहेस याचा आधीं विचार कर! तुला आंतून राजांची मदत असावी, असा पादशहाचा ग्रह झाला आहे!

शिवाजीः—पादशहा! आई, पादशहाचा असा भलताच ग्रह करून द्यायला आपले हिंदुच कारणीभूत असले पाहिजेत. पादशहा म्हणजे एक विलासी प्राणी! त्याच्या विलाससुखांत जोपर्यंत कमरता पडली नाहीं, तोंपर्यंत राज्याच्या व्यवस्थेकडे तो ढुंकून देखील पाहणार नाहीं.

जिजाबाईः—पादशहा कदाचित राजांना तुझ्या कृत्याबद्दल जबाबदार धरण्याचा संभव आहे!

शिवाजीः—पुत्राच्या अपराधाबद्दल पित्याला जबाबदार धरणं हा विजापूरच्या दरबारांतील न्याय असेल, पण त्याला हा शिवाजी अन्यायच म्हणणार.

जिजाबाईः—शिवबा, पादशाही शब्दाला मान डोलविणारे हिंदु सरदार जोपर्यंत दरबारांत आहेत, तोंपर्यंत त्यानं दिलेल्या न्यायाला अन्याय असं कोण म्हणेल?

शिवाजीः—मी म्हणतों! विजापुरांत असले अन्याय हरघडी होत आहेत,

या अन्यायांचा प्रतिरोध करण्यासाठीं, मी विजापुर पादशाहीविरुद्ध रणशिंग फुकलं आहे.

जिजाबाईः—शिवबा, पादशाही सेनेपुढं तुझ्या मूठभर मावळ्याचं काय चालणार आहे ? तुझं करणं जरी न्यायी असलं, तरी पादशहाच्या दृष्टीनं अन्यायीच ठरणार आहे ?

शिवाजीः—मग मी काय करूं म्हणतेस आई ! देशाला दास्यापासून मुक्त करण्यासाठीं स्वीकारलेलं व्रत सोडून, पादशहाची गुळामगिरी पत्करूं ?

जिजाबाईः—गुलामगिरी पत्करायला मी तुला कसा उपदेश करीन ? तुझं एकेक धाडसी कृत्य पाहिलं, तर तुझी आई म्हणवून घेण्यांत मला अभिमान वाटतो. पण त्या पायीं तुझ्यावर येऊं पाहणाऱ्या भावी संकटाचं चित्र डोळ्यांपुढं उभं राहिलं कीं, जीव वेडावून जातो !

शिवाजीः—आई, संकटाच्या भयानें ध्येय सोडणं म्हणजे नामर्दपणाचं लक्षण आहे. आई, तूंच मला बाळपणापासून स्वातंत्र्याचं बाळकडू पाजलंस, त्यामुळेंच मला गुलामगिरीचा वीट आला आणि स्वातंत्र्याची आवड उत्पन्न झाली ! बाबांची जी हांजी कृती असय्य झाल्यामुळें विजापुर सोडून पुण्याला आलों ! दादोजीनीं मला स्वातंत्र्याचा मुळमंत्र दिला आणि त्या मंत्राचा धडा मी आतां गिरवीत आहें; त्यामुळें पादशहा जर बाबांना जबाबदार धरीत असेल तर त्यांचा मूर्खपणा नव्हे कां ? .

जिजाबाईः—पण शिवबा, राजांच्या जिवाला काय वाटेल. उतार वयांत पादशहानें जर त्यांचा अपमान केला आणि कदाचित त्यांना कैद केलं तर—

शिवाजीः—तर त्यांना मी सोडवीन ! बाबांच्या केसाला धक्का लागला, तर विजापुरच्या तक्ताला धक्का बसल्याशिवाय राहणार नाहीं !

जिजाबाईः—त्याबद्दल माझी खात्री आहे, पण— [रामदास येतो.]

रामदासः—समर्थाचिया सेवका वक्र पाहे ॥
असा सर्व भूमंडळीं कोण आहे ॥
जयाची लिला वर्णिती लोक तीन्ही ॥
नुपेक्षी कदा रामदासाभिमानी ॥ १ ॥

जयजय रघुवीर समर्थ.

[जिजा व शिवाजी पायां पडतात.] जिजा, शिवबाच्या उत्साहाचा हिरमोड करूं नकोस! त्याच्याहातून हिंदुपदपादशाही स्थापन व्हायची आहे! सत्याचं कवच धारण करून, असत्याचं उच्चाटण करूणंच योग्य नाहीं कां! तुला मातृप्रेमामुळें शिवबाबद्दल काळजी वाटणं अस्थानी नाहीं!

जिजाबाई:—महाराज, शिवबाला निरूत्साही करण्याची माझी इच्छा नाहीं, त्याचं लहान वय—

रामदास:—म्हणून त्याच्याबद्दल काळजी वाटते असंचना? वयावर काय आहे? हा सिंहाचा छावा आहे. दातीं कधींच तृण धरणार नाहीं! शहाजीच्या पत्राचा तुझ्या मनावर परिणाम झाला आहे. शिवबाच्या पुंडाईबद्दल पादशहानं त्याला जबाबदार धरला आहे!

जिजाबाई:—होय महाराज, आपण अंतरसाक्षी आहांत, मी आपणाला सांगितलं पाहिजे आहे असं नाहीं!

रामदास:—जिजा, तुझ्या हृदयांत पतिप्रेम आणि पुत्रप्रेमाचं घनघोर युद्ध चाललं आहे, पण पुत्राला सन्मार्गाचा उपदेश करणं आईचं कर्तव्य ठरत असतं?

जिजाबाई:— म्हणूनच विजापुर सोडून मी पुण्याला आलें.

रामदास:—जिजा, ज्या स्वयंस्फूर्तीनं तूं नऊ मास पूर्ण झाले असतां देखील मोगलांच्या सेनेशीं लढत होतीस, तीच स्वयंस्फूर्ति आज शिवबाच्या अंगांत संचारली आहे, म्हणून त्याच्या हातून अनेक धाडसी कृत्यं होत आहेत.

जिजाबाई:—तुझा पुत्र "छत्रपती" होईल म्हणून भवानीमातेनं दिलेल्या आशिर्वादाचं मला विस्मरण पडलं नाहीं!

शिवाजी:—आई, त्यामुळंच आजोबाचं आणि बाबांचं वैरत्व वाढलं, आणि तुला आजोबापासून त्रास झाला! आई, भवानीमातेनं दिलेला आशिर्वाद फलद्रुप होण्याचा योग जवळ आला आहे!

रामदास:—शिवबा, तुझ्या स्वराज्य स्थापनेचं कार्य सुलभ व्हावं, याकरतां समर्थांची लेकरं गांवोगांवीं, शहरोशहरीं लोकांना स्वराज्याचा मंत्रोपदेश करीत आहेत!

शिवाजी:—महाराज, आपण माझे गुरु! शिष्याची कर्तबगारी वाढायला गुरूच कारणीभूत होतो!

रामदासः—पण तुझ्या कार्याची पूर्तता झाल्यावर, "छत्रपती" म्हणून राज्यारोहण झाल्यावर, माझी गुरुदक्षिणा द्यायला मात्र विसरूं नकोस !

शिवाजीः—महाराज, माझी राजा होण्याची इच्छा नाहीं, हिंदूंची गुलामगिरींतून मुक्तता झाली कीं, माझं कार्य संपलं ! गुरुदक्षिणा म्हणून राज्यच आपल्याला समर्पण करीन !

रामदासः—शिवबा, समर्थांच्या लेकरांना राज्याचा लोभ नाहीं, संपत्तीची हांव नाहीं, पण समर्थपंथीयांचं नांव, तुझ्या नांवाबरोबर चिरस्मरणीय असावं म्हणून तुझ्या राज्याचें निशाण-भगवट वस्त्राचं असावं एवढीच गुरुदक्षिणा मी तुझ्याजवळ मागणार आहें !

शिवाजीः—महाराज, आजपासून प्रत्येक ठिकाणीं मराठ्यांचं भगवें निशाण फडकत राहील !

रामदासः—शिवबा, आमचं राहणं एकच ठिकाणीं नसतं, ज्यावेळीं तुला मला भेटण्याची इच्छा होईल, त्यावेळीं तुझ्या जवळच आहे असं समज ! संकटपरंपरा कांहीं सांगून येत नाहीं, स्वराज्य स्थापनेच्या मार्गांत किती तरी संकटं उत्पन्न होतील, हिंदूच हिंदूचें वैरत्व साधतील, पण त्यावेळीं मनोधैर्यानेंच त्यांना तोंड द्यायला कचरूं नकोस एवढाच माझा उपदेश सदैव ध्यानांत ठेव, म्हणजे सर्व संकटांतून पार पडून, रायगडावर तूं स्वराज्याची स्थापना करशील ! श्रीराम समर्थ आहे. काळजी करूं नकोस, जयजय रघुवीर समर्थ. रघुवीर समर्थ. [जातो.]

प्रवेश २ रा.

स्थळः—बगीचा.

नीराः—फुलं वेंचायला म्हणून मी बागेंत आलें खरी, पण एक फुल देखील माझ्या परडींत नाहीं ! स्वतंत्रपणानं वेलीवर नाचत खेळत असलेलीं फुलं खुडतांना माणसाच्या मनाला आनंद वाटत असला, तरी फुलांच्या मनाला काय बरं वाटत असेल ? पारतंत्र्याच्या परडींत सक्तीनं कोंडून ठेवतांना त्यांचं स्वातंत्र्य आपण हिरावून नेतों आहोंत, ही भावना माणसांच्या मनाला शिवत नाहीं, हा विचार आला कीं, माझे हात जागच्या जागीं खिळून राहतात !

१४ पद–कवाली

पुष्पकलिका जन्म घेती रंजवाया मानवांना ॥
स्वार्थ नाहीं, गर्व नाहीं, नाहिं थारा भावनांना ॥
देह आपुला अर्पुनीयां लाजवीति मानवांना ॥ धृ० ॥
धर्म नाहीं, देश नाहीं, कालमाना लाजही ना ॥
पाहती ना पापपुण्या स्वार्थ आपुला साधितांना ॥
वंद्य जगतीं कोण ठरती हेंच कोडें मानवांना ॥ १ ॥

देशाची दैन्यावस्था नाहींशी करण्याकरितां–हिंदूंना दास्यांतून मुक्त करण्याकरितां–शिवाजी राजे आपल्या सर्वस्वावर लाथ मारून–देशाचे फकीर बनले, नेताजी–मुधोजी हिरोजीसारखे जिवाला जीव देणारे अनुयायी त्यांना मिळाले, तर बाजीसारखा हिंदु सरदार, परक्यांचा बंदा गुलाम होऊन पारतंत्र्यांत स्वतःचं सुख मानूं लागला. त्यांच्याच शिकवणीनं नेताजींना गढींत येण्याची बाबांनीं बंदी केली, त्यांना मी हवं तसं टाकून बोललें, पण त्यांनीं तें बोलणं मनावर घेतलं नाहीं, उलट बाजीशीं दोन हात करून आम्हांला उपकारानेंच लाजविलं ! [इतक्यांत मीरा येते.]

मीराः—कुणी लाजाविलं ? नीरे, इथं तर कुणी दिसत नाहीं !

नीराः—त्यांनीं लाजाविलं—

मीराः—ते ग कोण ?

नीराः—जसं कांहीं तुला ठाऊकच नाहीं !

मीराः—तूं सांगितल्याखेरीज कसं कळणार ?

नीराः—कळायचं काय त्यांत ? परवांच्या दिवसांची आठवण कर म्हणजे सर्व कांहीं कळेल !

मीराः—नीरा, परवांच्या दिवसाच्या प्रसंगानं बाजीच्या काळ्याकुट्ट अंतःकरणाची ओळख चांगली करून दिली.: त्याच्यापासून आतां आपण चार पावलं दूर राहिलं म्हणजे झालं.

नीराः—आणि दुसऱ्या कुणाची ओळख झाली नाहीं वाटतं ? गरज सरो आणि वैद्य मरो, असंच तुझं वर्तन दिसतं ! आपल्या दोघांचा हात धरण्याच्या वेळीं ते आले नसते तर आपल्यावर कोणता प्रसंग आला असता याची आठवण आहे कां तुला ?

मीराः—हो ! मला चांगली आठवण आहे त्यांची ! नेताजींच्या उपकाराची आठवण विसरणं म्हणजे उपकार अपकारानं फेडण्यासारखं होईल !

नीराः—मी देखील तेंच म्हणतें ! त्यांच्याबद्दल मी बोलत होतें इतका वेळ ! त्या दिवशीं मी त्यांना टाकून बोललें. पण त्यांनीं मला उपकारानेंच लाजविलं !

मीराः—अस्सं ! अस्सं ! मला तर समजच पडला नाहीं, इतका वेळ तुझ्या बोलण्याचा ! कधीं कधीं तुझ्या तोंडाळपणाला सुमारच नसतो !

नीराः—पण आतां ते आले तर त्यांची क्षमा मागितल्याखेरीज माझ्या मनाला समाधान वाटणार नाहीं !

मीराः—मला नाहीं वाटत कीं, नुसत्या क्षमा मागण्यानं त्याच्या मनाचं समाधान होईलसं ! पण इतका वेळ काय करीत होतीस ! परडींत तर एक फुलदेखील नाहीं. तिनसांज झाली—नाहीं तर-परवांसारखं-बाजीसारख्या डोंबकावळ्याच्या तावडींत सांपडायचीस ! त्यावेळीं नेताजी तरी आले सोडवायला !

नीराः—ताई, तूंच म्हणत होतीस कीं, शिवाजीचे अनुयायी कुठून कुठें धांवून येतील याचा नेम नाहीं म्हणून ?

मीराः—पण संभाळून-लवकर ये म्हणजे झालं ! बाबा येतील इतक्यांत. मी जातें पुढं ! [जाते.]

नीराः—खरंच मी किती वेडी !

१५ पद—राग—यमन—ताल—एकताल.

मन-रमण कां नये ? हृदय हें व्याकुला, सहवास
क्षणमात्र, करि मुदित बालिका ॥ ध्रु० ॥
शशिकांत नभिं उदय ॥ करि कुमुदिनि विकास ॥
सुखिदंग नवरंगिं ॥ ही जादुगारि कां ? ॥ १ ॥

अशी मी आणखी किती वेळ उभी राहिलें तरी [नेताजी येतो.] कोण—नेताजीराव ?

नेताजीः—माफ करा ! आपण इकडे आहांत असं मला कळलं असतं तर मी इकडे येण्याचं धाडस केलं नसतं !

नीराः—धाडसामुळंच सद्गुणाची पारख होते ! नाहीं तर सद्गुणांचा सहवास दुसऱ्याला लाभत नसतो.

नेताजी:—पण बंडखोरांचं धाडस, दुष्कृत्यांत गणलं जातं !

नीरा:—भलतंच कांहीं तरी ?

नेताजी:—भलतंच कसं ? नाहीं तर आम्हांला त्या दिवशीं गढींत येण्याची बंदी केली नसती !

नीरा:—त्या दिवशीं माझ्या हातून चूक झाली खरी ! आपल्या उदार हृदयाची--सौजन्याची ओळख नसल्यामुळं, आपल्याला गढींत येण्याची बंदी केली ! बाजीनं शिवाजीराजांच्या सत्कार्याचा विपर्यास करून--बाबांना सांगितल्यामुळं-त्यांची दिशाभूल झाली होती--पण आतां त्यांचे डोळे उघडले--सज्जनाचं सौजन्य दिसलं---दुर्जनांचा दुष्टपणा कळून आला !

नेताजी:—नीराबाई, आमच्याबद्दल तुमच्या बाबांचा झालेला गैरसमज दूर झाला हें ऐकून मला आनंद वाटतो ! पण हें स्मशान–वैराग्य तर नाहींना ?

नीरा:—नेताजीराव, आमचे बाबा कांहीं इतके वाईट अन्तःकरणाचे नाहींत हो !

नेताजी:—माझ्या बोलण्याचा अर्थ तसा नव्हता ! तुमच्या बाबांबद्दल आमचा वाईट ग्रह झाला असता, तर त्यांची भेट घेण्यासाठीं त्या दिवशीं आम्हीं आलोंच नसतों.

नीरा:—पण बाबांनीं बाजीच्या सांगण्यावरून आपला अपमान केला. शिवाजीराजांना कैद करण्याला देखील प्रवृत्त झाले होते म्हणून आपल्याला राग आला असेल ? कदाचित आमच्याबद्दल तिरस्कार देखील वाटत असेल !

नेताजी:—नीराबाई, मानापमानाचं गाठोडें झुगारून देऊनच आम्हीं देशसेवेचं व्रत अंगिकारलं आहे. तुमच्या दृष्टीनें ठरलेले आम्हीं बंडखोर मानापमानाकडे पाठ करून, आपलं कार्य साधण्याकडे टपून बसलेले असतों.

नीरा:—एकंदरींत आपण कार्यसाधू दिसतां तर ? पण आपलें कार्य साधतांना आपणाला कांहीं अडचणी आल्या तर—

नेताजी:—येणाऱ्या अडचणी युक्तीनं नाहींशा करून, आपलं कार्य अगदीं मनासारखं साधून घेणं ह्यांतच खरा पुरुषार्थ आहे. मनांत आणलेलं कार्य ज्याच्या हातून सिद्धीस जात नाहीं तो माणूस कसला ?

नीरा:—पण कांहो नेताजीराव, तुमचीं मनांत योजलेलीं कार्यें केव्हां सिद्धीस जात असतात, त्यावेळीं तुम्हांला मोठा आनंद होत असेल नाहीं !

नेताजी:—कां नाहीं आनंद होणार ? मनासारखं कार्य घडून आलं म्हणजे कुणालाहि आनंद होणं साहजिकच आहे.

नीरा:—मनांत आनंद झालेला असून देखील, तो बाहेर न दाखविणारी माणसं जगांत असतील नाहीं ?

नेताजी:— नसायला काय झालं ? असल्या तऱ्हेचीं माणसं निराळींच असतात ! आणि त्यामुळं त्याचं आणि माझं कधींच जमत नाहीं. माझ्यासारख्या लढाई पेशाच्या माणसाला शस्त्राचे डावपेंच चांगले करतां येतात ! परंतु हे फसवाफसवीचे डावपेंच मला कधींच साधत नाहींत. तुम्हीं मनांत आणलं तर तुम्हीं देखील मला फसवूं शकाल !

नीरा:—मी ? आपणाला फसवणार आणि तें कशाकरितां ?

नेताजी:—कशाकरितां तें मला सांगतां येणार नाहीं ! समजा इतक्यांत तुमचे बाबा आले आणि त्यांनीं विचारलं—तर काय जबाब देणार ? (नीरा लाजते.) आपण तर स्पष्ट सांगणार कीं, नीराबाईबरोबर बोलण्यांत मला फार आनंद वाटतो म्हणून ?

नीरा:—अगबाई, आपण तर अगदीं मनकवडे दिसतां ! अगदीं भोळेपणाचं सोंग आणून मला फसविण्याचा तुमचा विचार दिसतो, पण लक्षांत ठेवा हं— आम्हीं मराठ्यांच्या मुली सहजासहजीं फसत नसतों.

नेताजी:—पण मी कुठं म्हटलं कीं, मी तुम्हांला फसविणार म्हणून ? बरं आहे निराबाई ! आपल्याबरोबर बोलण्यांत मी बराच वेळ घालविला, हो-मला आतां गेलंच पाहिजे. [जाऊं लागतो.]

मीरा:—कुठं जाणार ? घरीं का ? हो, आपलीं घरचीं माणसं मोठ्या उत्कंठेनं वाट पहात असतील नाहीं !

नेताजी:—उत्कंठित झालेलीं माणसं मोठ्या उत्कंठेनं वाट पहात असतात खरीं ! परंतु माझ्याकरितां उत्कंठ होणारं माणूस कुणीच नाहीं !

नीरा:—म्हणजे, आपलं अजून लग्न झालं नाहीं तर ?

नेताजी:—अहो, माझ्यासारख्या देशाच्या फकिराला मुलगी देतो कोण ? समजा, त्यांतून एखाद्या मुलीनं मला पसंत केलं तर तिचं कोडकौतुक करायला मला वेळ आहे कुठं ! आधीं देशाचा संसार आणी मग व्यक्तिचा संसार ! नीराबाई देशाच्या संसाराची झालेली धुळधाण प्रत्यक्ष दृष्टीपुढं दिसतांना मी

माझ्या स्वतःच्या संसारांत दंग होणं माणुसकीला धरून होईल कां ? जिथं हजारों जिवांचा संसार प्रत्यही वाताघातीला लागत आहे, भरल्या घरांतून आया बहिणी पळवून नेल्यामुळें हाः हाःकार उडत आहेत, गोरगरीब, दीनदुबळे पोटाकरितां वेळेवर भाकरी कशी मिळेल या विवंचनेंत आहेत, अशा वेळीं कोणता मनुष्य आपल्या स्वतःचा संसार साजरा करण्यांत आनंद मानील.

१६ पद—राग—मालकंस—ताल--त्रिवट.

कां सुखद संसार सजवि कुणि मातृ-भूमि-पदिं
दास्य शृंखला ॥ धृ० ॥
जन-करुणारव हृदय विहारी ॥
हाहाकारिं जरि देश बुडाला ॥ १ ॥

नीराः—नेताजीराव, आपले हे उदात्त विचार ऐकून मला किती आनंद झाला म्हणून सांगूं ! मी देखील असाच निश्चय केला आहे कीं, ज्यावेळीं शिवाजी राजाचं कार्य पूर्ण होईल त्याच वेळीं मी लग्न करीन !

नेताजीः—भले बहाद्दर ! पण मला आपल्या लग्नाचं आमंत्रण द्यायला विसरूं नका अं ! असेन तिथून धांवून यायला मी कमी करायचा नाहीं !

[इतक्यांत शिपाई येतो.]

शिपाईः—ताई सरकार घात झाला ! धनीसाहेबांना आणि ताई सरकारांना बाजींच्या लोकांनीं कैद करून नेलं ?

नीराः—काय पकडून नेलं !

नेताजीः—सर्प आपल्या जातीवर गेला नाहीं तर तो सर्प कसला ! पाहिलंत त्या दिवशीं तुमच्या बोलण्यावरून त्याला जिवदान दिलं—त्याचे त्यानं असे उपकार फेडले !

नीराः—नेताजीराव, बाबांची आणि ताईची सुटका करायला मी तुमच्याशिवाय दुसऱ्या कुणाला सांगूं ? त्या दिवशीं आपण आमची लाज राखलीत—पण आतांही लाज राखणं आपल्या हातीं आहे.

१७ पद—राग सिंधुरा ताल त्रिवट

मोक्षदायि पद होचि मला ॥ साध्य सुलभ कार्याला ॥ धृ० ॥
कृतांत सम खल मर्दुनि विजिता ॥ गौरविती स्वानंदें वनिता ॥ १

आपण माझी एवढी कामगिरी केलीत—

नेताजीः—तर आपण मला कांहीं मोबदला द्याल हेंच ना ? मोबदल्याच्या आशेनं आम्हीं मराठे कुठलंही काम करीत नसतों ! अडलेल्या वेळीं कुणालाही मदत करणं मराठ्याचं कर्तव्य आहे ! नीराबाई, आपण आपल्या गढींत चला, आपल्या बाबांची व ताईची सुटका केल्याशिवाय—हा नेताजी आपल्याला तोंड दाखविणार नाहीं !

१८ पद—राग—धानी ताल—त्रिताल

असि समरिं विजयवति चतुरा ॥ कटिं कुशला विहरत विलसत अरि-रण-मद हरि, रणिं वितरुनि रिपुरुधिरा ॥धृ०॥ मेघ पटल लपवि गगनिं सविता ॥ क्षणिं वितरित किरणा तळपतां ॥ करिन मुक्त जनक भगिनि मुख-मणि हंसरा ॥ १ ॥

[एका बाजूनें नेताजी जातो व दुसऱ्या बाजूनें नीरा जाते.]

प्रवेश ३ रा.

स्थळः—घर.

गिरिजाः—सर्जा, म्हणतोस काय ? इतकं त्याला साधेल तरी कसं ? त्याला कांहींच भीति वाटली नाहीं कशी ?

सर्जेरावः—उलट्या काळजाच्या माणसाला भीति हा शब्द ठाऊक नसतो, राक्षसी कृत्य करणं म्हणजे त्याचा रोजचा रोजगार असतो.

गिरिजाः—पण मानाजीरावांना कैद करून, त्याचा फायदा काय होणार आहे !

सर्जेरावः—काय होणार ? गिरिजे, तुला डोकं नाहीं !

गिरिजाः—म्हणजे ? मला वेड लागलं कीं काय ?

सर्जेरावः—तसं नव्हे ! तुझं डोकं चालत नाहीं.

गिरिजाः—हा कुठला नवीन शोध शोधून काढलास तूं ? डोकं चालूं लागल्यावर मग पायांचा काय उपयोग ?

सर्जेरावः—हेंच तें ! थोडा डोक्याचा उपयोग केला कीं, पायाची गती कुंठित होते !

गिरिजाः—हा डोक्या पायांचा अभ्यास तूं केव्हांपासून करूं लागलास !

सर्जेराव:—बाजीकडे नोकरीला राहिल्यापासून ! त्याचं एकेक कृत्य पाहिलं कीं, माझं डोकं सुन्न होतं.

गिरिजा:—तें जाऊं दे रे ! मानाजीरावांना कैद करून त्यांचा फायदा काय, याचा कांहीं तूं उलगडा केला नाहींस !

सर्जेराव:—शिवाजीला मानाजीरावांची आंतून फूस आहे, असं पादशहाला खोटंच सांगून, राजद्रोही म्हणून त्याला कैद करण्याचा हुकूम मिळविला.

गिरिजा:—पण त्याच्या शब्दावर पादशहानें विश्वास कसा ठेवला ?

सर्जेराव:—राजाचे कान लांब असले कीं, कुणीही कांहीं सांगितलं तर तें त्याला खरं वाटत असतं ?

गिरिजा:—म्हणजे असला राजा अकलेचा खंदकच म्हणेनास !

सर्जेराव:—आतां नीरेला कैद करून, सक्तीनें तिच्याशीं लग्न लावण्याचा त्यांचा विचार आहे !

गिरिजा:—पण ती लग्नाला कबूल झाली नाहीं तर—

सर्जेराव:—तिच्या कबुली नाकबुलीला विचारतो कोण !

गिरिजा:—त्या चांडाळाच्या हातून तिची सोडवणूक तुला करतां येणार नाहीं का ?

सर्जेराव:—माझ्या हातून तिची सोडवणूक करणं शक्य असतं तर तुझ्या कानांवर ही गोष्ट घातली नसती !

गिरिजा:—मग काय करूं म्हणतोस ?

अर्जेराव:—तारेमुळं तुझी हिरोजी-मुधोजीशीं ओळख झाली आहे, ते शिवाजी राजाचे अनुयायी आहेत, तेव्हां ही हकीकत त्यांना कळीव, म्हणजे तेच तिची सोडवणूक करतील !

गिरिजा:—होय ! हें माझ्या ध्यानींच आलं नाहीं !

सर्जेराव:—येईल कसं ? पुरुषी डोक्यापुढं, बायकी डोकं चालणार कसं ?

गिरिजा:—ही नुसती तुझी घमेंड आहे ! त्यादिवशीं माझ्या युक्तीमुळंच तुला बाजीला फसवतां आलं—

सर्जेराव:—गिरिजे, वराती मागून घोडा, असं तुझं चाललं आहे ! मीच तुला माझे हात बांधण्याची युक्ती सुचवली त्यावर तूं युक्ती सुचविलीस !

गिरिजाः—सर्जा, तूं जर मला असा हरघडी हिणवशील, तर मी तुला भेटायला येणार नाहीं!

सर्जेरावः—मला भेटण्यासाठीं इतकं दूर येण्याचा त्रास तुला पडूं नये म्हणूनच एके ठिकाणीं राहण्याची युक्ती सुचवितों!

गिरिजाः—कसलीरे तुझी युक्ती? प्रत्येक गोष्टींत तूं युक्तीचं घोडं पुढं करतोस!

सर्जेरावः—त्यामुळं वरातीच्या वेळीं तरी घोडा शोधण्याची पाळी येणार नाहीं.

गिरिजाः—सर्जा, मी मुळीं आतां लग्नच करणार नाहीं!

सर्जेरावः—पण हा प्रेम संन्यास कां म्हणून?

गिरिजाः—पुरुषाचा वरचष्मा टाळण्यासाठीं—

१९ पदः—मिश्र कॉफी—ताल—दादरा.

अति कुटिल कपटि पुरुषजात स्वार्थ साधु सारी॥
सेव्य-सेविका समपरि सकल गणिती नारी॥ धृ०॥
ना स्वतंत्रता न मान सम समानता॥
सदनिं कोंडिती अबला जेंवि धेनु कारीं॥ १॥

सर्जेरावः—मी याला तडजोड सुचवितों!

गिरिजाः—कसली तडजोड!

सर्जेरावः—तुझा माझा जन्माचा जोडा जुळविण्यासाठीं मी माझ्या तोंडाला कुलूप घालतों!

गिरिजाः—कुलूप घातल्यावर बोलणार कसा?

सर्जेरावः—त्याची किल्ली तुझ्या हातांत! म्हणजे तूं सांगशील तसा बोलेन, तुला आवडेल तें करीन, मग तर प्रेमसंन्यास करणार नाहींस ना?

गिरिजाः—सर्जा किती रे वेडा आहेस तूं? गिरिजेला सर्जाशिवाय विसंबत नाहीं, आणि सर्जाला गिरिजेशिवाय करमत नाहीं.

२० पदः—राग—भूप ताल—त्रिवट.

शशि-वदना बघुनि नभपथांत, कुमुदिनीं नितांत॥
प्रशांत, खुले, फुले, डुले प्रणय-नव-लिलेंत॥ धृ०॥
जलधरांत परि लपतां॥ भ्रांत विकल ती मुदिता॥
उदास झुरत मनांत॥ १॥

थोडे दिवस जाऊं देत—

सर्जेराव:—म्हणजे सर्जेरावाची, सर्जेरावीन होणार असंच ना ? किती गोड कल्पना !

गिरिजा:—आपण अशा गोड कल्पनेंत रंगून गेलों, तर निरेची निराशा होईल ! तर तूं जा तिकडे, मी आलेंच, मुधोजी, हिरोजीची मदत घेऊन.

[दोघेही जातात.]

प्रवेश ४ था.

स्थळ:—काराग्रह.

बाजी:—मानाजीराव, ज्या प्रसंगाला मी भीत होतों तोच प्रसंग आज आला ! शिवाजीच्या बंडाला आपली आंतून फूस आहे, म्हणून कुणी तरी पादशहाचे कान फुंकले असले पाहिजेत, त्यामुळंच आपल्याला कैद करण्याचा लेखी हुकूम त्यांनीं पाठविला. मी मात्र दुहेरी पेचांत सांपडलों आहे. एकीकडे पादशहाची आज्ञा तर दुसरीकडे मित्रप्रेम !

मानाजी:—आपण सांगितलं तर मला नाहीं वाटत कीं, पादशहा आपल्या शब्दावर गैरविश्वास ठेवतील असं !

बाजी:—पण—

मानाजी:—पण काय ?

बाजी:—मी कसं खोटं बोलूं ? आपली सहानुभूति नाहीं हें जरी खरं असलं, तरी आपल्या मुली त्याच्या अनुयायांना गढींत येऊं देतात, त्यांच्याशीं प्रहरान् प्रहर बोलत असतात. मुलींच्या अविचाराबद्दल बापाला जबाबदार धरणं अन्यायाचं होईल का ?

मीरा:—बाजीसाहेब, मुलींच्या अपराधाबद्दल बापाला जबाबदार धरणं न्यायाचं आहे असं तुम्हांला वाटतं कां ?

बाजी:—मला वाटणं अगर न वाटणं, यावर पादशहा थोडाच फिकीर करणार आहे ?

मीरा:—बाबांना कैद करण्याचा हुकूम तुम्हांला पादशहाकडून आला असतां तुम्हीं मला कां कैद केलंत ?

बाजीः—मीरा, हें राजकारण आहे! तुझ्या बाबांनाच कैद करण्याचा हुकूम असता, तर मी तुला कैद केलं नसतं!

मानाजीः—म्हणजे? मीरेला देखील कैद करण्याचा हुकूम पाठविला आहे?

बाजीः—होय! मानाजीराव, आतां तुमच्यापासून लपवून कशाला ठेऊं, तुम्हांला आणि मीरेलाच नव्हे तर गढींतील सगळ्या लोकांना कैद करण्याचा हुकूम आला आहे! आपली गढी ही सरकार जमा झाली आहे.

मानाजीः—बाजीसाहेब तुम्हांला ह्यांतून आमचा बचाव करतां येणार नाहीं कां? आपला स्नेह ध्यानांत आणा!

बाजीः—आपला स्नेह ध्यानांत आणूनच, आज पावेतों मी आपणाशीं स्नेहभावानें वागत होतों. पण आतां स्नेहाचं नातं सांगितलं तर तुमच्याबरोबर मलाही चतुर्भूज व्हावं लागेल! माझ्या उपदेशाचा विपर्यास तुमच्या मुलींनीं केला, मला देशद्रोही म्हणूं लागल्या. दुसऱ्याचं कल्याण चिंतिलें असतां स्वताच्या शिलावर शिंतोडे उडूं लागल्यावर माणसानं काय करावं?

मानाजीः—बाजीसाहेब, माझ्या मुलीनीं आपला अपमान केला असेल, तर माझ्याकडे पाहून त्यांना क्षमा करा! त्यांना दूरदर्शीपणा कुठून असणार?

बाजीः—मानाजीराव, तुमचं उतारवय, तशांत तुमच्यावर राजद्रोहाचा आरोप, याचा विचार केला तर कुणालाही कींव आल्याशिवाय रहाणार नाहीं. मी आजपर्यंत आपल्या शब्दाला जागलों. आतांही जागलों असतों पण एका अटीवर--

मानाजीः—बाजीसाहेब आमचं जीवन सर्वस्व तुमच्या हातांत आहे. तेव्हां आपली कोणतीही अट मला मान्य आहे!

बाजीः—ती अट पुरी करणं तुमच्या हातीं नाहीं! आपल्या मीरेच्या हातीं आहे.

मीराः—बाजीसाहेब अशी ती कोणती अट?

बाजीः—दुसरी कोणती असणार? मीरा, तुझ्या बाबांना उतार वयांत सुखी अगर दुःखी करणं, तुझ्या एका शब्दावर अवलंबून आहे!

मीराः—बाबाकरितां मी कोणतेंही दिव्य करायला तयार आहे?

बाजीः—माझ्याशीं लग्न कराण्याचं वचन दे, कीं या घटकेला मी तुझ्या बाबांना बंधमुक्त करायला तयार आहें, त्यामुळें माझ्यावर पादशहाचा रोष झाला तरी त्याची मी पर्वा करीत नाहीं.

मीराः—लग्न म्हणजे बाहुला बाहुलीचा खेळ असं कां तुम्हांला वाटतं? बाबांना संकटाच्या कैचींत धरून सक्तीनें माझ्याशीं लग्न करण्याचे डावपेंच खेळूं लागलांत, तरी ही मीरा लग्न करायला तयार होईल असं कां तुम्हांला वाटलं?

बाजीः—मीरा, तूं माझ्याशीं लग्न केलेंच पाहिजे अशी तुझ्यावर सक्ती करीत नाहीं, अगर याचनाही करीत नाहीं.

मानाजीरावः—मीरा! बाजीसारखा सरदार, तुझ्याशीं लग्न करायला तयार झाला, हें तुझं भाग्य आहे समज!

मीराः—बाबा, सरदारीच्या मोहाला भुलून मी स्वतःच्या सुखाला पारखी होऊं कां? बाजीसाहेब, त्यादिवशीं तुम्हीं निरेशीं लग्न करायला तयार झालांत–तिनं नापसंती दर्शवितांच तुम्हीं सभ्यपणाची मर्यादा ओलांडल्यामुळें नेताजीपुढं तुम्हांला हार खावी लागली! निरेच्या व माझ्या शब्दासाठीं तुम्हांला जीवदान दिलं, त्याचे उपकार तुम्हीं अशा रीतीनें फेडायला तयार झालांत?

बाजीः—मीरा, शब्दानं शब्द वाढतात! केवळ तुमच्या नांवाचा गांवभर बभ्रा होऊं नये, मानाजीराव मानकऱ्याचं नांव, बंडखोराच्या नामावळींत नोंदलं जाऊं नये म्हणून मी माघार घेतली! नाहींतर नेताजीच्या रक्तानं माझ्या ह्या तरवारीला मी न्हाऊं घातलं असतं!

मीराः—बाजीसाहेब, बाबांच्या भोळ्या स्वभावाला, तुमचं खोटं पांडित्य पटेल! पण मला पटणं शक्य नाहीं! त्याचा सूड तुम्हीं आज अशा रीतीनें घेत आहांत, हें न समजण्याइतकी मी भोळी आहे असं मात्र समजूं नका! मी तुम्हांला स्पष्ट सांगतें कीं, हें सगळं कृष्ण कारस्थान तुमचं आहे. उगीच पादशहाचं नांव कां पुढं करतां?

बाजीः—मानाजीराव, त्या शिवाजी नेताजीच्या सहवासानं निरे मिरेचीं डोकीं फिरलीं आहेत! माझें कोणतेंही कृत्य त्यांना वाईट दिसतं आणि त्या बंडखोरांची कृत्यं मात्र चांगलीं वाटतात, आतां माझा नाइलाज आहे! आतां तुमचं नशीब आणि तुम्हीं!

मानाजीः—नका, बाजीसाहेब, असे रागावूं नका! मीरेची समजूत मी करतों! हवंतर तिचं तुमच्याशीं लग्न ठरल्याचं वचन देतों!

मीराः—थांबा, बाबा वचन देऊं नका. वचनाला जागणं हें मराठ्यांचं ब्रीद आहे हें विसरूं नका! माझ्या देहांत जीव असेपर्यंत तरी यांच्याशीं मी लग्न करणार नाहीं!

मानाजी०—लग्न करणार नाहीं ? जसं कांहीं तुझ्या अनुमतीवरच सर्व कांहीं अवलंबून आहे ! मीरा, मी तुझा बाप आहे हें विसरूं नकोस, मी; सांगेन त्याच्याशीं लग्न करायला तूं तयार असलं पाहिजेस ! पित्राज्ञा पालन करणं हें मुलीचं कर्तव्य नाहीं का ?

मीरा--पण ती पित्राज्ञा देखील धर्माज्ञेला धरून असली पाहिजे ? समजून उमजून मी आगींत उडी घेऊं का ? बाबा, बाबा, मरणाच्या भीतीनं आपल्या मुलीच्या सुखसर्वस्वाची राखरांगोळी करायला तयार झालांत ? मरण कुणाला चुकलं आहे ? नेकजात मराठा नेकीसाठीं मरायला तयार होईल, पण नेकी सोडणार नाहीं ! बाबा, तुमच्यासाठीं मी वाटेल तें दिव्य करायला तयार आहें ? पण हें लग्नाचं मरण माझ्या पदरीं टाकूं नका !

२१ पद--राग--सोहनी ताल त्रिवट

मोह पटल नयन दाविना ॥ मोक्ष सदना करी वंचना ॥ धृ ॥
स्वसुखीं दुहिता नाश योजितां ॥ अंति निरयिं वरि देह दंडना ॥ १ ॥

बाजीः—मीरा, लग्नाचं मरण टाळण्याकरितां तुझ्या बापाचं मरण तूं उघड्या डोळ्यांनीं पाहणार का ? तुझ्या बाबांना राजद्रोहाबद्दल, उद्यां सूर्योदयाला तोफेच्या तोंडीं दिलं जाणार, आणि तुला नीरेला जन्मभर कैदखान्यांत कुजत पडावं लागणार. मग बोल, लग्नाचं मरण पाहिजे कीं, हालाचं मरण पाहिजे ?

मीराः—बाजी, मरणाची भीति पापी माणसांना ? तुझ्यासारख्या हिंदूचं नांव कलंकित करणाऱ्या सैतानाशीं लग्न करण्यापेक्षां हालाचं मरण भोगायला मी तयार आहें !

मानाजीः—पण मीरा, मला तोफेच्या तोंडीं देणार, ही शिक्षा ऐकून देखील तुझा निश्चय बदलत नाहीं ! मीरा, हेंच कां तुझं पितृ प्रेम ? हेंच का तुझं मुलीचं कर्तव्य ?

मीराः—बाबा, माझं पितृप्रेम हिणकस नाहीं, अगर मुलीचं कर्तव्य मी विसरलें नाहीं ! कधींही कुणी पितृप्रेम पाहिलं नाहीं, अगर मुलीचं कर्तव्य कुणी केलं नाहीं ! अशा कृतीनेंच मी पितृप्रेम दाखविणार आहें, मुलीचं कर्तव्य बजाविणार आहे !

मानाजीः—तरच तूं माझी मुलगी !

मीराः—होय, बाबा, तरच ही मीरा आपली मुलगी. माझ्यामुळंच आपल्यावर ही मरणाची आपत्ती आली आहे ! ही मीरा, आपली मुलगी स्वतःच्या मरणानं ती टाळणार आहे ! (खंजीर पोटांत खुपसून घेते.)

मानाजीः—मीरा, मीरा, काय केलंस हें ?

मीराः—कर्तव्य ! बाबा, मी आपलं कर्तव्य करून, आपलं ऋण फेडीत आहे. फक्त माझ्या प्राप्तीच्या आशेकरितां, या चुगलखोरानं पादशाही कागाळी करून, आपल्यावर राजद्रोहाचा आळ आणला आणि माझी प्राप्ती झाली नाहीं तर आपल्याला तोफेच्या तोंडीं देण्याचा हुकूम मिळवून ठेवला. याच्याशीं लग्न करण्यापेक्षां मरण पत्करीन, असं जर मी तुम्हांला सांगितलं असतं, तर अपत्यवात्सल्यामुळं तुम्हीं तोफेच्या तोंडीं जायला तयार झालां असतां, पण तुम्हीं मरून देखील, माझं आणि मीरेचं मरण थोडंच टळणार होतं ! माझ्या एकटीमुळं, आपल्या नांवाला, कुलाला, कीर्तीला आणि आतांपर्यंतच्या आपल्या उज्वल राजनिष्ठेला जो कालिमा लागणार होता, तो माझ्या एकटीच्या मरणानं टळून जाऊन, आपण निर्दोष-निष्कलंक राहाल आणि आपल्या सर्वांचं कल्याणच होईल.

मानाजीः—मीरा, किती भयंकर आत्मत्याग केलास हा ? मी तुझ्या पितृपदाला योग्य आहे का ? पुरुषासारखा पुरुष असूनसुद्धां, नुसत्या मरणाच्या बातमीनं हृदय हादरून जाऊन, मला माझ्या कर्तव्याचा विसर पडला, तर तुझ्यासारख्या स्त्रीजातीनं मला माझ्या कर्तव्याची जाणीव देण्याकरितां, हंसत मुखानं आणि प्रसन्न मनानं मरणाचं श्रेय घ्यावं, यापरती आम्हां पुरुषांच्या दौर्बल्याची दुरावस्था ती कोणती ! मीरा, मीरा, तूं आपले डोळे मिटूं लागलीस, पण माझे डोळे आतां उघडूं लागले आहेत.

मीराः—बाबा, बाबा, असा नका हो शोक करूं ! आपली मीरा आज काय, किंवा उद्यां काय मरणारच होती. पण असलं भाग्याचं मरण तिच्या वांट्याला कधीं आलं असतं कां ? बाबा, बाबा, माझ्या आनंदाच्या वेळीं, आपणसुद्धां आनंदानंच आशीर्वाद नको कां द्यायला ? [आशीर्वाद देतो-मीरा-प्राण सोडते.]

मानाजीः—मानवी सैताना, माझ्या मीरेचं, माझ्याकरितां केलेलं हें अलौकिक दिव्य पहा-नाहीं तर तुझ्यासारख्या स्वार्थसाधूचीं अघोर-तृष्णा पहा !(पडदा).

अंक ४ था

प्रवेश १ ला

स्थळः—किल्ला [मानाजीला तोफेच्या तोंडी बांधिलें आहे—जवळ नीरा व बाजी उभे आहेत]

बाजीः—नीरे, विचार कर ! अजून वेळ गेली नाहीं ! तुझ्या बाबांना तोफेच्या तोंडी देणं अगर त्यांना मुक्त करणं, हें तुझ्या हातीं आहे.

नीराः—बाजी, जों जों तुम्हीं मला बाबांच्या मरणाची भीति घालतां, तों तों तुमच्याशीं लग्न न करण्याचा माझा निश्चय अढळ होतो आहे.

बाजीः—नीरे, तुझ्या निश्चयाचा अढळपणा कसोटीला लावण्याची वेळ जवळ आली आहे. तुझी मनधरणी करण्याचा माझा तो पडता काळ होता, पण आज माझी पायधरणी करण्याचा तुझा पडता काळ आहे हें तूं विसरूं नकोस ! तुझ्या बाबांना मारणं किंवा तारणं माझ्या मर्जीवर अवलंबून आहे.

नीराः—बाजी, जननमरणाचं सूत्र, परमेश्वरानं माणसांच्या हातीं ठेवलं असतं, तर तुमच्यासारख्या उलट्या काळजाच्या सैतानाच्या पाशवी लहरीवर, माणसांचं मरणं अवलंबून राहिलं असतं; म्हणून परमेश्वरानं ही सूत्रं आपल्या हातीं ठेवलीं आहेत.

बाजीः—परमेश्वर ! नीरे, परमेश्वराला कुणी पाहिलं आहे कां ? फत्तराला परमेश्वर बनवून, भटभिक्षुकांनीं आपल्या उदरनिर्वाहाचं साधन तयार केलं आहे. फत्तरांत परमेश्वराचा साक्षात्कार असता, तर मंदिरासकट फत्तराच्या मूर्ति नाश करण्याचं धाडस यवनांना झालंच नसतं !

नीराः—बाजी, परमेश्वर फत्तरांतच काय पण प्रत्येक अणुरेणूंत व्यापून उरलेला आहे. परमेश्वर माणसांचं प्रत्येक कृत्य पहात असतो, पण माणसांना मात्र तो दिसत नाहीं. ज्या ज्या वेळीं धर्माचा ऱ्हास होतो, गोब्राह्मणांचा छळ होतो, त्या त्या वेळीं परमेश्वरानं अवतार घेतला आणि दुष्टांचा संहार करून, धर्माचं-गोब्राह्मणांचं रक्षण केल्याचं, प्रत्येक अवताराकडे सूक्ष्म निरीक्षण केलं तर तुम्हांला दिसून येईल. या ाळींच परमेश्वर कर्तव्याला विसरला असेल असं तुम्हांला वाटतं कां ?

बाजी:—नीरे, मला वाटतं इतकंच नव्हे, तर अवतार बिवतार हीं सर्व थोतांड आहेत; भाविकांच्या भ्रामक कल्पना आहेत.

नीरा:—बाजी, पापी माणसांची परमेश्वराविषयीं भ्रामक कल्पना झाली आहे. राम अवताराच्या वेळीं देखील अशीच भ्रामक कल्पना रावणादि असुरांची झाली होती. बाजी, परमेश्वर लांब नाहीं, जवळ आहे. या मावळकोंड्यांत संचार करीत आहे.

बाजी:—काय ! या भिकार मावळकोंड्यांत आहे ?

नीरा:—होय ! परमेश्वर गोरगरिबांचा पाठीराखा असतो. राजांच्या राजवटी-पेक्षां गरिबांची झोंपडीच त्याला अधिक प्रिय असते. परमेश्वर समोर असून तुम्हांला दिसत नाहीं. गरिबांच्या हांकेला, अबलांच्या संरक्षणाला धावून येणारा परमेश्वर, मावळकोंड्यांतील मावळे, मराठे–आणि कुणबी लोकांना देखील माहीत आहे. पण तुम्हांला मात्र दिसत नाहीं.

बाजी:—नीरे, तुमच्या या परमेश्वराचं नांव तरी ऐकूं दे मला !

नीरा:—बाजी, नुसतं नांव ऐकून तुमची तृप्ती होणार नाहीं. नामोच्चाराबरोबर परमेश्वर समोर उभा राहतो, संकटांचं निवारण करतो. दुर्जनाना काळासारखा दिसतो आणि सज्जनांना परमेश्वरासारखा वाटतो.

बाजी:—नीरे, परमेश्वराच्या नुसत्या नामोच्चारानं, तुझ्या बाबांचा मृत्यू थोडाच चुकणार आहे ! या पहा दिशा फाकल्या, सूर्योदयाची वेळ झाली. आतां मला बोलायला वेळ नाहीं. बोल, तुझे बाबा जगावे अशी तुझी इच्छा आहे का ?

नीरा:—बाजी, बाबांना मारणं तुमच्या हातीं नाहीं आणि त्यांना तारणं माझ्या हातीं नाहीं. तें फक्त एका परमेश्वराच्या हातीं आहे. परमेश्वरानं जर बाबांना मारायचं मनांत आणलं आणि आपली इच्छा त्यांना वांचवायची असली, तरी आपण त्यांना वांचवूं शकणार नाहीं. उलट आपली इच्छा बाबांना मारायची असली आणि परमेश्वराच्या मनांत त्यांना वाचवायचं असलं तर वाटेल त्या उपायानं तो बाबांचं संरक्षण केल्याशिवाय राहणार नाहीं, अशी माझी बालंबाल खात्री आहे.

बाजी:—बस्स कर तुझी बडबड ! तुझ्यासारख्या बोलभांड पोरीबरोबर वितंडवाद करून, काळाचा अपव्यय करणारा मी नादान नाहीं. मानाजी, ऐकलीस तुझ्या पोरीची बडबड ! आहे तिला तुझ्या विषयीं दया ? शहाणा असशील तर तूं अजून तिला माझं म्हणणं कबूल करायला लाव !

मानाजीः—हरामखोरा, आतां हा मानाजी तुझ्या हातांतलं बाहुलं राहिला नाहीं. मीरेच्या मरणानं माणुसकींत आलेला हा मानाजी, तुझ्या या धमकावणीला मुळींच भीक घालणार नाहीं. नीरेला तुझ्याशीं लग्न करण्याला सांगण्यापेक्षां मी तोफेच्या तोंडी जायला आनंदानं तयार आहे. हिंमत असेल तर वेळ न गमावतां बत्ती लाव! कर्तव्य करतांना मरणारे मराठे मर्द असतात, हें तुझ्यासारख्या नामर्दांना तरी कळून येईल.

बाजीः--बस्स ! बोलण्याचा अतिरेक झाला. इतका वेळ दिलेल्या सवलतीचा तुम्हीं दुरुपयोग केलात ! ये, लगाव बत्ती !

नीराः—बाबा, बाबा, तुमच्यासारख्या कर्तव्यपरायण माणसाला या दुर्जनाच्या हातून जरी मरण आलं, तरी सत्यासत्याचा निवाडा करणाऱ्या परमेश्वरी दृष्टीनं, तुम्हीं अमरच राहणार आहांत !

बाजीः--नीरे, तोफेच्या एका धडक्यासरशीं, तुझ्या बापाच्या देहाचे झालेले छिन्नविछिन्न तुकडे, तुला हवेत तरंगतांना दिसतील, मग तुझा बाप कसा काय जिवंत राहतो हें तुला पहायला मिळेल.

नीराः—कर्तव्यवंताचं मरण पाहणं, हें देखील भाग्य असावं लागतं. बाजी, संकट परंपरा कुणाला चुकली आहे का ?

२२ पद राग—भैरवी ताल त्रिवट

दिनमणि शशिकरा असुरांसुरा, भय आपदा टळेना ॥ धृ०
परमश्रेष्ठ पद प्राप्त जयांना ॥ नच त्यजि धृति बल कदां ॥ भव संगरा ॥ १ ॥

बाजीः—तुझ्या बापाचा असला मरण सोहळा पाहायला, तुझा तो लाडका नेताजी पाहिजे होता नाहीं ?

नीराः—ते जर जातीनें हजर असते, तर बाबांना तोफेच्या तोंडी द्यायची तुमची छातीच झाली नसती. आपण दिलेल्या जिवदानाचा मोबदला, बाबांना तोफेच्या तोंडीं देण्यांत झाला, हें जर त्यांना कळलं, तर ते आपल्याला जिवंत ठेवणार नाहींत हें पक्कं समजून असा !

बाजीः—मला समज द्यायला, मी जिवंत ठेवीन तर ना त्याला ?

मानाजीः—सैताना, बोलण्यांत वेळ दवडून माझं मरण लांबणीवर कां टाकतोस ?

बाजीः—कायरे ? असा तोंडाकडे काय पहात राहिलास ! या म्हाताऱ्याला मरणाचा चळ लागला आहे. मरूं दे त्याला लवकर ! चल लगाव ! (शिपाई बत्ती लावणार तोंच नेताजी येतो.)

नेताजीः—हं सबूर ! हा नेताजी जिवंत असतांना, कुणाची छाती आहे मानाजीरावांना तोफेच्या तोंडी द्यायची ! हरामखोरा, हें घे बक्षीस ! (शिपायावर वार करतो.)

बाजीः—पकडा या बंडखोराला !

नेताजीः—ठीक आहे. हातच्या कांकणाला आरसा कशाला पाहिजे ? पाहूं कोण कुणाला पकडतो तो ! (लढाई सुरू होते, नेताजी एका शिपायावर वार करतो, बाजी मागून नेताजीवर वार करणार तोंच आंतून "शाबास, नेताजी शाबास मी आलोंच तुझ्या मदतीला" असं म्हणत शिवाजी येतो).

बाजीः—कोण ! शिवाजी ? (शिवाजीकडे पाहून भयचकित होतो, त्या संधीचा फायदा घेऊन, नेताजी त्याची तलवार पाडतो व त्याला पकडतो.)

शिवाजीः—नेताजी, मानाजीरावांना, हा बाजी तोफेच्या तोंडी देणार आहे, ही बातमी मला गुप्त हेराकडून कळतांच, मी त्यांना सोडविण्याकरितां धांवत आलों ! पण माझ्या अगोदर तूंच त्यांना वांचविण्याचं श्रेय घेतलंस !

नेताजीः—या श्रेयाचं बक्षीस द्यायचं असेल, तर या बाजीला तोफेच्या तोंडी द्यायचा मला हुकूम द्या ! आपल्याला दगलबाजीनं पकडून विजापुरला पाठवायला तयार झालेला हा हरामखोर अशाच मरणाला योग्य आहे. चलारे सोडा त्या मानाजीरावांना, आणि बांधा या दगलबाजाला तिथं !

बाजीः—शिवाजीराजे, मी तुम्हांला शरण आलों आहे. क्षमा करा ! मला तोफेच्या तोंडी देऊं नका !

नेताजीः—महाराज, याच्या मायावी भाषणाला भाळूं नका ! या काळसर्पाला आपण जिवंत सोडलंत, तर पुढं मागं आपल्याला दंश केल्याशिवाय राहणार नाहीं.

शिवाजीः—नेताजी, शरणांगतावर दया करणं हें मराठ्यांचं ब्रीद आहे. नेताजीच्या प्रेमाच्या झगड्यांत, बाजीला शिवाजीच्या हातून मरण आलं, असा

दुर्लौकिक होऊं नये, म्हणून मी आतां याला सोडून देतों! याउप्पर यानें माझ्या विरुद्ध कारस्थान केलं, तर मी याला मारल्याशिवाय राहणार नाहीं असं मी तुला वचन देतों.

नेताजी:—महाराज, आपल्या आज्ञेबाहेर मी नाहीं! मी याला सोडायला तयार आहें, पण एका अटीवर!

शिवाजी:—कसली तुझी अट?

नेताजी:—प्रथम या मानाजीरावांच्या पायां पडून, निरेचे पांय धरावे, आणि त्यांची क्षमा मागावी. (बाजी तोंड वेडेंवाकडें करून तसं करतो.) जा, अजून तरी शुद्धीवर ये. पुन्हां जर माझ्या हातीं सांपडलास, तर जिवंत सुटणार नाहींस!

बाजी:—[स्वगत] याचा सूड घेईन तरच मी नांवाचा बाजी! (जातो)

मानाजी:—[शिवाजीला वंदन करतो.] शिवाजीराजे, आपल्या उदार हृदयाची मला कल्पना नव्हती! पण आज माझा पुनर्जन्म झाला. यापुढं विजापुरची गुलामगिरी सोडून देऊन, आपल्या स्वराज्य स्थापनेच्या कार्यासाठीं माझा आपण योग्य तो उपयोग करून घ्यावा हीच माझी आपल्याजवळ विनंती आहे.

शिवाजी:—मानाजीराव, आपल्या विनंतीचा मी स्वीकार करतों. आपल्यासारखे कर्तव्यपरायण लोक मला मिळाल्यानं, माझं स्वराज्याचं कार्य सुलभ होणार आहे. नेताजी, आपली नेमलेली कामगिरी सोडून, इतक्या गडबडीनं इथं यायचं काय बरं कारण? [दोघेंही खालीं पहातात.]

मानाजी:—शिवाजीराजे, मी देतों यांचं उत्तर! याचं परस्परांवर प्रेम आहे आणि दोघंही एकमेकांना मनानें वरून चुकलीं आहेत.

शिवाजी:—अस्सं कां? मग उघड बोला! यांचा लग्न-सोहाळा केव्हां उरकून टाकायचा?

नीरा:—छे, छे, महाराज, आपलं स्वराज्याचं कार्य पूर्ण होईपर्यंत मला मुळीं लग्न करण्याची इच्छाच नाहीं.

नेताजी:—माझी पण तशीच इच्छा आहे.

शिवाजी:—नेताजी, माझं हें स्वराज्याचं कार्य किती वर्षांत संपेल हें कुणाला तरी सांगतां येईल कां! आणि तोपर्यंत तुम्हीं अविवाहित राहणार? अविवाहित राहून, दोघांचीं मनं आकर्षित राहिल्यामुळं, स्वराज्याच्या कार्यांत कुचराई होण्याचा

संभव आहे. त्यापेक्षां लग्न करून, शक्ती आणि युक्तीच्या सहाय्यानेंच स्वराज्याच्या सेवेचं कार्य जास्त सुलभ होणार आहे! नेताजी, स्त्री ही जगाची आदिशक्ति आहे. तिला प्रसन्न करून घेण्यांतच पुरुषांचा पुरुषार्थ आहे, आणि एकदां ती प्रसन्न झाली म्हणजे वाटेल त्या दुर्धर प्रसंगांतून पार पडण्याचं सामर्थ्य पुरुषांत येत असतं! मग सांग, अशा आदिशक्तीचा तूं अव्हेर करणार?

नेताजीः—महाराज, आपल्या आज्ञेबाहेर मी नाहीं.

शिवाजी—[नीरेचा हात नेताजीच्या हातांत देतो] तुमच्या पोटीं जन्म घेणारी भावी पिढी, आपल्या स्वराज्याचं संरक्षण करणारी निघो, असा माझा तुम्हांला आशिर्वाद आहे.

२३ पद राग—ललत ताल त्रिवट

अवनति हरि करुणाघना ॥ वितरि सुमति जनिं दास्य-मोचना ॥ धृ ॥ परवशता । पाश विनाशा ॥ मत्सर भावा त्यजुनि स्वदेशा ॥ स्वतंत्रता धन वरि विमल यशा ॥ उपजो जन हृदिं ऐक्य भावना ॥ १ ॥

अंक ४ था समाप्त.